

Diverzifikacija turističke ponude uvođenjem turističke rute “Putovima Frankopana”

Fučak, Tara

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Tourism and Hospitality Management / Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:191:389218>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-12**



Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of Tourism and Hospitality Management - Repository of students works of the Faculty of Tourism and Hospitality Management](#)



SVEUČILIŠTE U RIJECI
Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
Sveučilišni diplomski studij

TARA FUČAK

**Diverzifikacija turističke ponude uvođenjem turističke rute
“Putovima Frankopana”**

**Diversification of the tourist offer by introducing the tourist
route „The Routes of the Frankopans“**

Diplomski rad

Opatija, 2024.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
Sveučilišni diplomski studij
Menadžment u turizmu

Diverzifikacija turističke ponude uvođenjem turističke rute
“Putovima Frankopana”

Diversification of the tourist offer by introducing the tourist
route „The Routes of the Frankopans“

Diplomski rad

Kolegij: **Turizam događaja** Student: **Tara FUČAK**

Mentor: **Prof. dr. sc. Daniela GRAČAN** Matični broj: **3736/22**

Opatija, svibanj 2024.



SVEUČILIŠTE U RIJECI UNIVERSITY OF RIJEKA
FAKULTET ZA MENADŽMENT U TURIZMU I UGOSTITELJSTVU
FACULTY OF TOURISM AND HOSPITALITY MANAGEMENT
OPATIJA, HRVATSKA CROATIA

IZJAVA O AUTORSTVU RADA I O JAVNOJ OBJAVI OBRANJENOG DIPLOMSKOG RADA

Tara Fućak

(ime i prezime studenta)

ds3736

(matični broj studenta)

**Diverzifikacija turističke ponude uvođenjem turističke rute “Putovima
Frankopana”**

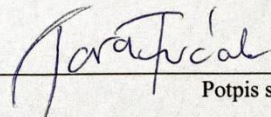
(naslov rada)

Izjavljujem da sam ovaj rad samostalno izradila/o, te da su svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima, bilo da su u pitanju knjige, znanstveni ili stručni članci, Internet stranice, zakoni i sl. u radu jasno označeni kao takvi, te navedeni u popisu literature.

Izjavljujem da kao student–autor diplomskog rada, dozvoljavam Fakultetu za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci da ga trajno javno objavi i besplatno učini dostupnim javnosti u cjelovitom tekstu u mrežnom digitalnom repozitoriju Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci.

U svrhu podržavanja otvorenog pristupa diplomskim radovima trajno objavljenim u javno dostupnom digitalnom repozitoriju Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci, ovom izjavom dajem neisključivo imovinsko pravo iskorištavanja bez sadržajnog, vremenskog i prostornog mog diplomskog rada kao autorskog djela pod uvjetima *Creative Commons* licencije CC BY Imenovanje, prema opisu dostupnom na <http://creativecommons.org/licenses/>.

U Opatiji, 2024.


Potpis studenta

Sažetak

Promatrajući turizam kroz njegovu dugu povijest i tradiciju, može se zaključiti kako je imao veliki utjecaj u stvaranju mnogih ideja, inovacija te velikog napretka u raznovrsnim područjima života. Promatrajući dugu i vrlo zanimljivu povijest nastanka i razvoja turizma i nemoguće je ne primjetiti da se od samih početaka spominje pojam kulturnog turizma. Naime, još od davnih, antičkih vremena velika se pažnja pridavala kulturnoj baštini, bilo materijalnoj ili nematerijalnoj. Baština je nasljeđe svakog naroda i njegove nacije i upravo razvojem kulturnog turizma, ona se može pravilno njegovati i očuvati za buduće naraštaje. S time na umu, pokrenuo se projekt Kulturno-turističke rute „Putovima Frankopana“. Frankopani, vrlo cijenjena i poznata loza, ostavili su duboki trag na području Primorsko-goranske županije, no i cijele Hrvatske. Njihov utjecaj i doprinos je bio velik i uz pomoć projekta se njihovi kašteli, dvorci i rezidencije mogu očuvati i nastaviti pričati njihovu priču. U sklopu rute, razvili su se i tzv. Interpretacijski centri koji na vrlo zanimljiv i poučan način interpretacije, a sve u koraku sa modernim tehnologijama i digitalizacijom, donose informacije o obitelji Frankopan i Zrinski, njihovim životnim situacijama i samoj ljubavnoj priči Ane Katarine Frankopan i Petra Zrinskog koja slovi za jednu od najljepših ljubavnih priča svih vremena.

Ključne riječi: kulturni turizam; kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“; Frankopani; interpretacijski centar

Sadržaj

Uvod	1
1. Turizam i turistička ponuda.....	3
1.1. Definicija turizma.....	3
1.2. Povijest razvoja globalnog turizma	4
2. Povijesni razvoj turizma Hrvatske	6
3. Analiza turističkih pokazatelja	9
4. Turistička ponuda u Hrvatskoj	11
5. Specifični oblici turizma u Hrvatskoj kao rezultat diverzifikacije ponude	13
5.1. Kulturni turizam u Hrvatskoj	13
5.2. Razvojni dokumenti Hrvatske s osvrtom na kulturni turizam.....	18
6. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“	20
6.1. Loza Frankopana	24
6.2. Urota zrinsko-frankopanska	27
6.3. Frankopanske rute	28
6.3.1. Ruta – Krk.....	28
6.3.2. Ruta – Vinodol.....	31
6.3.3. Ruta – Gorski kotar	43
7. Istraživanje interpretacijskih centara Brod na Kupi i Dvorac Nova Kraljevica.....	49
Zaključak	59
Bibliografija.....	60
Popis ilustracija.....	63

Uvod

Na samome početku, može se primijetiti kako je neobično s pojmom vremena. Vrijeme nekad oduzima te u isti mah osuđuje na zaborav, a ponekad dodaje i time otvara vrata snažnom i dugoročnom pamćenju. Uzimajući te činjenice u obzir, može se reći kako je priča o poznatoj hrvatskoj plemenitaškoj obitelji Frankopan, jedna od priča u čijoj se sudbini zrcali važan i neizostavan dio nacionalne povijesti Republike Hrvatske te se svrstava u priče kojima vrijeme ništa nije oduzelo. Dapače, iako je vremenski puno prošlo od plemenitaške obitelji, čini se kako oni postaju sve bliži.

Mnoga vrela u povijesti otvaraju poglede kojima se može lakše razumijeti njihovo doba, snažni utjecaj na razne aspekte u društvu, njihova nastojanja te učinci kao i njihov dramatičan kraj loze. Poput i same loze Frankopana, svi koji trenutno žive i borave u Primorsko-goranskoj županiji nalaze se na dijelu područja njihove nesuđene „državine“. Od velike je važnosti baštiniti vrijedne frankopanske objekte. Njihovi objekti svojim postojanjem puno govore o sebi i svojim nekadašnjim vlasnicima, no istovremeno ujedno govore i o sadašnjosti, odgovarajući na vječna pitanja – tko, otkuda i zašto. Odgovori na ta pitanja duboko su utkani u identitet svakog stanovnika Primorsko-goranske županije.

Tema istraživanja je upoznavanje sa osnovnim pojmovima turizma i njegovog specifičnog oblika, tj. kulturnog turizma te na temelju tih informacija, upoznati se sa frankopanskom pričom i identitetom kroz 20 lokaliteta.

Predmet istraživanja je utjecaj Kulturno-turističke rute „Putovima Frankopana“ na diverzifikaciju dotadašnje ponude destinacije.

Hipoteza istraživanja je da je Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“ utjecaja na diverzificiranost turističke ponude u lokacijama interpretacijskih centara Brod na Kupu i Kraljevica.

Svrha i cilj istraživanja je uz pomoć provedenih intervjua doći do zaključka je li se uvođenjem Kulturno-turističke rute „Putovima Frankopana“ diverzificirala turistička ponuda u odabranim destinacijama te dobiti pregled budućih ideja i napretka u ruti.

Metode korišćene pri pisanju rada su metode analize i sinteze, metoda deskripcije te analiziranje relevantnih izvora.

Diplomski rad sastoji se od uvoda, sedam poglavlja, zaključka, bibliografije i popisa ilustracija. Naime, u uvodu se na početku ukratko prezentiraju osnovne informacije o samome diplomskom radu, kao što su tema istraživanja, predmet istraživanja, hipoteza istraživanja, svrha i cilj istraživanja te korištene znanstvene metode. Zatim slijedi poglavlje o turizmu u kojem se prikazuju definicije turizma, turista i posjetitelja te se dobiva kratki pregled kroz povijest. Sljedeće poglavlje vezuje se uz povijesni razvoj turizma Hrvatske, govori o razvoju turizma kroz šest faza te opisuje turizam od samih njegovih početaka. Nakon toga, sljedeće je poglavlje koje govori o uspješnosti hrvatskog turizma, uz pomoć statističkih podataka. U tom poglavlju prikazuju se noćenja, smještajni kapaciteti, emitivne zemlje i najuspješnije destinacije za 2023. godinu.

Četvrto poglavlje odnosi se na hrvatsku turističku ponudu, ukratko je predloženo što se nudi, koje su prednosti Hrvatske u odnosu na druge konkurentne države te pogled hrvatskog turizma očima turista. Peto poglavlje donosi informacije o specifičnim oblicima turizma, s naglaskom na kulturni turizam, navode se osnovne karakteristike specifičnih oblika turizma te donose podjele i tipove kulturnih turista. U šestom poglavlju započinje tema Kulturno-turističke rute. Prvo potpoglavlje bavi se lozom Frankopana te je moguće pratiti najvažnije osobe u obitelji sa kratkim opisima. Sljedeće potpoglavlje govori o Zrinsko-frankopanskoj uroti. Zadnje potpoglavlje u ovome poglavlju pojašnjava rute, koje su podijeljene na tri smjera. Sedmo poglavlje donosi istraživanje provedeno uz pomoć intervjua koje donosi nove informacije i zaključke. Zadnji dio rada predstavlja zaključak sa najvažnijim činjenicama, popis bibliografije te popis ilustracija.

1. Turizam i turistička ponuda

Turizam je pojam koji u svojoj srži podrazumijeva različite doživljaje, skup osjećaja koje budi putovanje i na samome kraju uspomene i predivne priče koje ispunjavaju svakog pojedinca do kraja života.

1.1. Definicija turizma

Turizam (engl. *tourism*) može se definirati na mnoge načine, no najčešće je prisutna definicija koja kaže da turizam predstavlja sveukupnost različitih odnosa i pojava koji izlaze iz putovanja i boravka posjetitelja neke destinacije, ukoliko je takvo putovanje poduzimano zbog odmora i relaksacij, a da se njime ne utemelji stalno prebivalište i ne poduzima se neka vrsta gospodarske djelatnosti.¹

UNWTO (Svjetska turistička organizacija) navodi kako je turizam fenomen koji može biti društveni, kulturni i gospodarski, a usko je vezan uz proces kretanja ljudi izvan mjesta njihova uobičajenog stanovanja, pri čemu se kao uobičajena motivacija najčešće spominje zadovoljstvo.²

Turizam nije moguć bez poštivanja preduvjeta za njegov razvoj, a to su slobodno vrijeme te slobodna sredstva. Ukoliko pojedinac želi krenuti na putovanje mora zadovoljiti ove preduvjete koji su međusobno usko povezani i međuovisni.

Nemoguće je definirati pojam turizma bez da pojašnjenja pojma turist. Naime, turist se može definirati kao bilo koja osoba, tj. putnik, koja se nalazi na putovanju izvan svojega domicila, tj. mjesta boravka te koja na tom putovanju provede najmanje 24 sata, no ne dulje od jedne godine, a s time da je to putovanje poduzeto radi druženja, razonodi, rekreacija i relaksacija ili razloga kao što su obiteljski, zdravstveni, poslovni ili slični. S druge strane, izletnik je osoba koja u mjestu posjeta ne ostvari noćenje, tj. u mjestu boravi kraće od 24 sata.³

¹ Enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/turizam> (pristupljeno 3.3.2024.)

² UNWTO, <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms> (pristupljeno 3.3.2024.)

³ Gržinić, *Uvod u turizam*, str. 19

1.2. Povijest razvoja globalnog turizma

Gledajući razvoj turizma kroz povijest, moguće ga je prikazati kroz pet faza:⁴

1. Rano doba – podrazumijeva različita kretanja za vrijeme prvih civilizacija kao što su područja Grčke, Rima te Azije
2. Srednje doba – obuhvaća period od 5. do 14. stoljeća, u kojem su najpopularnija bila hodočašća te različita istraživačka putovanja u najvećoj mjeri vjerskog karaktera
3. Doba renesanse – predstavlja period od 14. do 17. stoljeća koji je obilježen putovanjima koja su prvenstveno bila motivirana edukacijom te putovanja poduzeta radi upoznavanja umjetnosti i kulture, tzv. *Grand Tour*
4. Industrijska revolucija – obuhvaća dug period, tj. od 1750. do 1850. godine. U ovoj fazi dolazi do uzleta mnogih gradova te pojave parnog stroja koji predstavlja vrlo važnu prekretnicu za razvoj turizma upravo iz razloga što su se ljudi osvijestili o načinu putovanja i samoj organizaciji vlastitog slobodnog vremena
5. Moderni turizam – faza u razvoju turizma koja traje do dana današnjeg. Period karakterizira daljnji razvoj prometa, raznovrsnost turističke ponude, porast zahtjeva u pogledu turističke potražnje, masovnost turizma te sve veći uzlet specifičnih oblika turizma koji zadovoljavaju specifične zahtjeve turista.

Period turističkih putovanja najviše se može vezati uz *Grand Tour*, tj. uz putovanja koja su poduzimana najčešće u zemlje vrlo bogate kulturne povijesti i nasljeđa od strane europske aristokratske mladeži. Zemlje koje se često spominju u sklopu *Grand Toura* su Njemačka i Italija, no i druge europske države, koje su posjećivane zbog obogaćivanja vlastite kulture i poimanja umjetnosti.

Nakon pojave željeznice, pojednostavio se proces putovanja i time se pojavilo prvo organizirano turističko putovanje. Naime, davne 1841. godine Thomas Cook organizirao je putovanje koje je karakterizirala masovnost, ponuda hrane tijekom putovanja i ugovor sa željeznicom. Ovo organizirano putovanje smatra se začetkom masovnog turizma koje je u to vrijeme bilo velika prekretnica u turističkim razmišljanjima veće populacije. Thomas Cook je i narednih godina organizirao brojna putovanja, a nakon njega tradiciju su preuzeli njegovi sinovi koji su osnovali i turističku agenciju.

⁴ Gržinić, op.cit. 36.

Od razdoblja *Grand Toura* i organiziranih putovanja željeznicom do trenutnog razdoblja modernog turizma, dogodile su se zaista velike promjene u pogledu načina putovanja, porasta slobodnog vremena i slobodnih novčanih sredstava te shvaćanja važnosti putovanja i svega što putovanje i promjena domicila donosi svakom pojedincu.

2. Povijesni razvoj turizma Hrvatske

Republika Hrvatska je država koja se može pohvaliti ranom i vrlo zanimljivom turističkom povijesti. Gledajući razvoj turizma u Hrvatskoj kroz povijest, moguće je primijetiti mnoge sjajne turističke trenutke, rekordni broj noćenja, veliku popularnost među tadašnjim članovima aristokracija, no s druge strane i vrlo teške poraze u razvoju. Iz prethodnih razloga od velike je važnosti razumijeti prošlost kako bi se moglo pravilno upravljati u sadašnjosti i samim time na najbolji mogući način pripremiti hrvatski turizam za nepredvidivu budućnost.

Hrvatski turizam se može promatrati kroz sljedećih šest faza u razvoju:⁵

1. Prva faza – predstavlja razdoblje početaka u turizmu ili pojava koje u svojoj srži sliče turizmu
2. Druga faza – podrazumijeva period kraja 19. stoljeća, poznata i kao faza znatiželje
3. Treća faza – obuhvaća period od početka 20. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata, također poznata i kao faza „osvješćivanja“
4. Četvrta faza – predstavlja period između dva svjetska rata, tzv. faza prvih postignuća
5. Peta faza – obuhvaća godine nakon Drugog svjetskog rata, poznata i kao faza intelektualnog turističkog razvoja
6. Šesta faza – podrazumijeva period od 1991. godine do početka 21. stoljeća, faza nazvana faza oporavka i konsolidacije turističkog života u Hrvatskoj.

Razvoj hrvatskog turizma može se pratiti još od davnih, antičkih vremena kada su Rimljani postavili svoje temelje i zatim vrlo često posjećivali vlastite terme na sjeveru Hrvatske, kao što su toplice u Varaždinu. Uz prethodno, Rimljani su iza sebe na području Hrvatske ostavili veliku ostavštinu na čijim temeljima se i današnjih dana pružaju zanimljive turističke usluge. Primjer takve turističke ponude su njihove ladanjske kuće (lat. *villa rustica*) koje su starim Rimljanima služile za odmor, rekreaciju i različite zabave. Uz to, Rimljani su zaslužni za temelje cestovne mreže koja je od presudne važnosti za proces razvoja turizma i koja je postavila temelje razvoja preteča gostionica i svratišta.

Poslije antičkog perioda, tijekom razdoblja srednjeg vijeka ne bilježe se inovacije i napretci, no ipak je došlo do pojave i razvoja vjerskog hodočašća. U ovom periodu ne postoji zabilježena popratna infrastruktura u Hrvatskoj koja je bila namijenjena vjerskim turistima, poput gostionica ili svratišta.

⁵ Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 23.

Može se reći kako se početak pojava koje su slične turizmu veže uz 14. stoljeće te uz grad Dubrovnik. Naime, u palači Sponza uređio se hospicij za strance i dubrovačka privatna gostionica koja je bila namijenjena strancima. Prethodno dokazuje kako početak turizma u svijetu koji se usko veže uz *Grand Tour*, nije isti početak turizma u Hrvatskoj. Naime, razlozi su nesigurnost i nedovoljna uređenost puteva, zbog kojih su mladeži aristokracije birale druge destinacije u Europi za svoja putovanja. Na samome kraju prve faze, došlo je do razvoja željeznice diljem Hrvatske koja se uz to dovela do razvoja velikih središta kao što su gradovi Zagreb, Karlovac, Rijeka, Split, Makarska i Šibenik.

Tijekom druge faze ili razdoblja znatizelje može se pratiti porast čovjekove svijesti o blagodatima odmora i putovanja te zanimanja za krajolike, prirodu, umjetnost, povijesno i kulturno nasljeđe. U ovome periodu započinje evidentiranje turističkih dolazaka u Hrvatsku koji su počeli biti normalna pojava na prostorima Jadrana. Ovu fazu karakterizira pojava parobroda davne 1818. godine, koji je uvelike promjenio način kretanja turista, što dokazuje i činjenica da se 1828. godine organiziralo prvo zabavno putovanje parobrodom od Trsta do Pule.⁶ Godine 1845. godine u Puli su se pojavili prvi turistički vodiči te prvi planovi gradova (Poreč). U ovom periodu nastale su danas vrlo popularne „rivijere“ u Crikvenici, Opatiji, Kašteli te Dubrovniku koje su dovele do pojave prvih turističkih mjesta diljem jadranske obale.

Tijekom trećeg razdoblja u povijesti razvoja hrvatskog turizma, uoči Prvog svjetskog rata, dolazi do nevjerojatnih turističkih brojki. Prethodno potkrijepljuje činjenica da je Opatiju posjetilo 32.000 turista i ostvarilo se 551.000 noćenja. Nažalost, turistička idila je prekinuta Prvim svjetskim ratom, za čije vrijeme trajanja nisu zabilježene razvojne mogućnosti kao ni dolazak turista u Hrvatsku. Godinama nakon završetka rata, nije bilo prilika za razvoj turizma, no moguće je pratiti porast turističkog prometa, razvoj novih turističkih kapaciteta i povećanja hotelskih kapaciteta. Raste i zainteresiranost turista za Gorskim kotarom, koji do tada nije brojao mnogo turističkih dolazaka. Upravo je radoznalost turista dovela do razvoja zimskog turizma u ovom području Hrvatske.

Period između dva svjetska rata obilježen je stvaranjem nove države i samim time gubitkom znatnijeg dijela velikih turističkih velesila poput Opatije, Cresa, Lošinja, Zadra, cijele Istre te Lastova i Palagruže. Međutim, da sve nije tako crno govori činjenica da je i dalje vrlo veliki fokus bio na unapređenju turističkih usluga te doživljaja turista. Također, velika se pažnja pridavala stranim ulaganjima i investitorima koji su pokazivali veliku zainteresiranost za

⁶ Ibid., 36.

tadašnja najpoznatija turistička središta. Period je obilježila 1926. godina, u kojoj je Hrvatska prvi puta zabilježila više od 100.000 posjetitelja i ostarila više od 1.000.000 noćenja.⁷ Značajne promjene vidljive su i u kontinentalnom dijelu zemlje – otvaraju se novi hoteli što dovodi do porasta turističke potražnje u tom dijelu Hrvatske.

Predzadnju fazu u razvoju turizma Hrvatske naziva se i razdobljem intenzivnog razvoja turizma. Hrvatska se prije tog razvoja borila sa velikim materijalnim štetama, gubicima u gospodarstvu i u turizmu, i onim što je najteže – ljudskim gubicima. Gledajući sa pozitivnije strane, ubrzo je došlo do izgradnje novih smještajnih kapaciteta, komunalne i prometne infrastrukture, porasta fokusa na edukaciju radnika te bolju organizaciju općenito. Cilj je bio potaknuti razvoj i održivost domaćeg turizma. Na takvu odluku utjecalo je mišljenje da svatko ima prava na rad i odmor, što je bilo oprečno sa razmišljanjem prethodnih godina kada su samo određene bogate klase stanovnika mogle ići na odmor. Naime, upravo je u ovoj fazi zabilježeno najuspješnije razdoblje hrvatskog turizma, od 1986. do 1988. godine. Rekordna godina je 1986. kada je bilo zabilježeno više od 68 milijuna noćenja, pri čemu su više od 87 % bila noćenja stranaca.⁸

Zadnja faza u razvoju turizma u Hrvatskoj započela je njenim osamostaljivanjem te posvećivanjem značajne pažnje razvoju turizma. Važno je naglasiti da usprkos teškim trenucima i mnogim nedaćama, razvoj hrvatskog turizma je polako dobivao svoj pravi zamah prema naprijed. U narednim godinama velika se pažnja pridavala razvoju novih oblika turizma uz postupno oporavljanje države te vraćanje Hrvatske na njen turistički put koji će voditi ka prepoznatljivosti na svjetskom turističkom tržištu.

⁷ Vukonić, op. cit. 23.

⁸ Ibid., 169.

3. Analiza turističkih pokazatelja

Hrvatski turizam je iz godine u godinu sve uspješniji. Gledajući prethodnu turističku godinu, tj. 2023. godinu, u odnosu na 2022. godinu, može se vidjeti porast broja turista za 9,7% te 2,6% više noćenja.⁹ Naime, u komercijalnom smještaju ostvareno je 19,5 milijuna dolazaka te 92,4 milijuna noćenja turista. Ukoliko se prethodne brojke usporede sa rekordnom 2019. godinom, zaključak je da je 2023. godine bilo 0,4% manje dolazaka, no 1,2% više noćenja turista.

Tablica 1 Dolasci i noćenja turista u Republici Hrvatskoj

	Dolasci			Noćenja				
	2022.	2023.	indeksi 2023. 2022.	2022.	2023.	indeksi 2023. 2022.	2023.	
							struktura noćenja	prosječan broj noćenja po dolasku
Ukupno	17 774 958	19 492 931	109,7	90 040 177	92 376 832	102,6	100,0	4,7
Domaći turisti	2 451 209	2 638 062	107,6	7 752 665	8 113 228	104,7	8,8	3,1
Strani turisti	15 323 749	16 854 869	110,0	82 287 512	84 263 604	102,4	91,2	5,0
Od ukupno stranih turista, prema izabranim zemljama prebivališta								
Austrija	1 453 241	1 519 482	104,6	7 439 907	7 640 145	102,7	9,1	5,0
Češka	835 402	781 274	93,5	5 508 190	5 010 620	91,0	5,9	6,4
Italija	908 160	952 911	104,9	3 897 516	3 932 149	100,9	4,7	4,1
Mađarska	573 011	697 270	121,7	2 808 907	3 326 048	118,4	3,9	4,8
Nizozemska	528 947	536 020	101,3	3 139 135	3 009 590	95,9	3,6	5,6
Njemačka	3 281 187	3 206 708	97,7	23 555 423	22 329 473	94,8	26,5	7,0
Poljska	1 005 957	1 042 956	103,7	6 335 512	6 359 514	100,4	7,5	6,1
Slovačka	480 264	489 482	101,9	3 071 636	3 031 928	98,7	3,6	6,2
Slovenija	1 418 967	1 509 640	106,4	7 470 057	7 684 254	102,9	9,1	5,1
Ujedinjena Kraljevina	695 903	730 254	104,9	3 402 723	3 466 794	101,9	4,1	4,7

Izvor: Državni zavod za statistiku, <https://podaci.dzs.hr/media/rzxjdxwj/tur-2023-1-2-dolasci-i-no%C4%87enja-turista-u-komercijalnom-smje%C5%A1taju-u-2023.pdf> (pristupljeno 30.03.2024.)

Promatrajući strukturu ukupno ostvarenih dolazaka, može se vidjeti kako čak 86,5% čine dolasci stranih turista, dok samo 8,8% čine domaći turisti. U odnosu na rekordnu 2019. godinu, u 2023. godini domaći turisti su ostvarili porast dolazaka za 19,2 % te porast broja noćenja za 14,4%. Gledajući strane turiste, oni su ostvarili 2,9% manje dolazak u odnosu na 2019. godinu, dok je zanimljiva činjenica da su njihova noćenja ostala na istoj razini.¹⁰

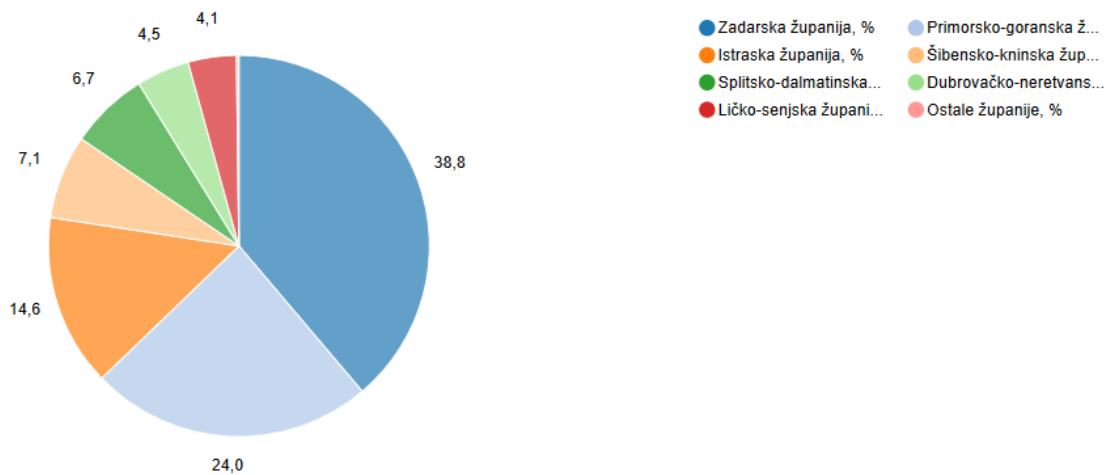
Najbrojnija emitivna zemlja je Njemačka. Naime, njemački turisti ostvarili su najviše dolazaka i noćenja, tj. 3,2 milijuna dolazaka te 22,3 milijuna noćenja. Gledajući ostvarene dolaske i noćenja njemačkih turista u ukupnoj strukturi, može se zaključiti kako čine 19% od

⁹ Državni zavod za statistiku, <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58169> (pristupljeno 12.3.2024.)

¹⁰ Državni zavod za statistiku, <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58169> (pristupljeno 12.3.2024.)

ukupno ostvarenih dolazak stranih turista te 26,5% od ukupno ostvarenih noćenja stranih turista u 2023. godini. Nakon Njemačke, slijede turisti iz Slovenije (9,1%) i Austrije (9,1%), turisti iz Poljske (7,5%), Češke (5,9%), Italije (4,7%) te Ujedinjenje Kraljevine (4,1%).¹¹

Grafikon 1 Noćenja turista u nekomercijalnim objektima po županijama u 2023. godini



Izvor: Državni zavod za statistiku

https://mint.gov.hr/UserDocsImages/2024_dokumenti/240329_DZS_nekomerc_2023.pdf (pristupljeno 30.03.2024.)

Iz slike je vidljivo kako je najviše ostvarenih dolazaka i noćenja turista ostvarila je Istarska županija. Naime, Istarska županija je ostvarila 4,8 milijuna dolazaka te 28,1 milijun noćenja. U odnosu na 2022. g.odinu, u Istarskoj županiji je ostvareno 5,4% više dolazaka te 1,6% više noćenja turista.

Također, i grad koji je ostvario najveći broj noćenja u 2023. godini nalazi se u Istarskoj županiji, to je grad Rovinj. Grad je ostvario 4,1 milijun noćenja. Iza njega slijede Dubrovnik s 3,8 milijuna noćenja te Poreč s 3,2 milijuna noćenja.

¹¹ Državni zavod za statistiku, <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58169> (pristupljeno 12.3.2024.)

4. Turistička ponuda u Hrvatskoj

Definira se kao dio turističkog tržišta na kojemu se nudi i prodaje različita roba i usluge turistima, kojima oni mogu zadovoljiti vlastite turističke potrebe.¹² Turistička ponuda uključuje skup svih gospodarskih i društvenih sudionika zemlje, koji izravnim ili neizravnim načinom pridonose procesu širenja i povećanja raznolikosti cjelokupne ponude i na taj način povećavaju turističku potrošnju koja se definira kao ekonomski rezultat privremenog boravka domaćih i stranih turista.

Turistička ponuda podrazumijeva obuhvaćanje komponenti, od kojih treba istaknuti: privlačne ili atraktivne, prometne ili komunikacijske te prihvatne ili receptivne. Privlačne ili atraktivne komponente se mogu definirati kao dobra koja su i svojoj srži biotropna i antropogena i o kojima će ovisiti turistička kvaliteta područja, stupanj privlačnosti tog područja te mogućnost da se valorizira turizam. Prometni ili komunikacijski elementi podrazumijevaju razne vrste prijevoznih sredstava te prometnu infrastrukturu koja prvenstveno povezuje destinacije s njihovim potencijalnim posjetiteljima. Na kraju, prihvatni ili receptivni elementi su elementi koji podrazumijevaju hotelijerstvo, restoraterstvo i sve druge objekte i službe koje posredno služe turistima.

Ponude u turizmu mogu se dalje razvrstati na osnovne (smještajne objekte, objekte za prehranu i točenje pića, objekte za zabavu te rekreaciju), komplementarne (predstavljaju dio ponude kojima se nadopunjuje osnovna ponuda – npr. nešto jeftiniji oblici smještajnih kapaciteta poput kampova, odmarališta, privatnih smještajnih objekata i slično) te kompleksne koji podrazumijevaju cjelokupnu turističku ponudu nekog turističkog odredišta.

Hrvatska je zemlja sa obalom koja je vrlo jedinstvena po svojem karakteru te mnogim ljepotama, sa preko tisuću otoka i otočića, prekrasne boje mora, dugovječnom pomorskom tradicijom te stanovnicima koji su ljubazni i gostoljubivi prilikom ugošćivanja turista iz cijeloga svijeta. Zemlju karakteriziraju iznimni kontrasti od istoka do zapada, sjevera i juga.

Bogato povijesno i kulturno nasljeđe koje je proizašlo iz dodira različitih kultura na relativno malenom prostoru ostavilo je dubok trag na koje turisti nailaze na svakom koraku. Uz prethodno, Hrvatska turiste očarava svojim krajolikom, planinama, nacionalnim parkovima, očuvanom iskonskom prirodom, koja je bogatom florom i faunom. Smatra se nezaobilaznom

¹² Enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/turizam> (pristupljeno 12.3.2024.)

destinacijom za sve turiste koji su u procesu traženja destinacija u srcu Europe koje nude mnoštvo autentičnog i bogatog prirodnog bogatstva.

Hrvatska se na svjetskom globalnom turističkom tržištu uspješno pozicionirala kao mediteranska zemlja s dugom i bogatom tradicijom u turizmu, domaćinima koji se smatraju vrlo gostoljubivima i jako raznovrsnom ponudom. S godinama se primjećuje porast broja tuista koji se iznova i iznova vraćaju, što dovodi do zaključka kako su zadovoljni domaćom turističkom ponudom.

Svaki posjetitelj može dolaskom u Hrvatsku iskusiti nešto u skladu sa vlastitim željama i potrebama jer ponuda smještaja ili aktivnosti u samom srcu ili van sezone to zaista omogućava.

Na temeljima dobre turističke ponude, ljubaznosti turističkog osoblja i individualnog pristupa svakom gostu, Hrvatska može postaviti zaista visoku razinu usluge i time doprinjeti do širenja dobre riječi među turistima koji će tada biti zadovoljni gosti i vratit će se idućih godina u potrazi za novim iskustvima i novim doživljajima koje im može ponuditi Hrvatska.

5. Specifični oblici turizma u Hrvatskoj kao rezultat diverzifikacije ponude

Suvremeni turizam danas se sve više okreće specifičnim oblicima turizma. Kao protuteža pojmu masovnog turizma, razvijeni su njegovi specifični oblici, odnosno oblici koji po definiciji predstavljaju usmjerenje prema individualnim zahtjevima i potrebama svakog turista. Specifični oblici turizma javljaju se kao odgovor na pitanje kako smanjiti velike negativne posljedice uslijed masovnog turizma. Porast svijesti o neodrživosti masovnog turizma te rast potrebe da se potražnja razdvoji od jedinstvenog turističkog aranžmana, dovela je do velikih promjena u turističkim tokovima u kontekstu individualizacija te razvoja takvih oblika turizma.

Centralna karakteristika specifičnih oblika je postavljanje turista u fokus prilikom oblikovanja turističkog proizvoda. Naime, procesom disperzije i diverzifikacije ponude, turistički proizvod se može prilagoditi manjim skupinama turista i na taj način stimulirati koncept regionalnog razvoja. Disperzirana koncentracija turističke potražnje može osigurati regionalni razvoj koji je u svojoj srži održiv i koji je od koristi lokalnim zajednicama, međutim potražnja postaje zahtjevnija i traži od turističkih subjekata i destinacija konstantno praćenje turističkih tokova.

Očigledno je da takvi oblici turizma predstavljaju temelje razvoja mnogih budućih perspektiva u turizmu te da će se turizam budućnosti morati temeljiti na razvoju oblika turizma koji će biti usmjereni prema individualnim potrebama turista i njihovoj motivaciji za odabir destinacije.

5.1. Kulturni turizam u Hrvatskoj

Naime, davne 1874. godine jedan je slučajni turist posjetio Hrvatsku i Zagreb, Adolf d'Avril. Gospodin Adolf D'Avril, inače po zanimanju poznati diplomat i publicist, u to vrijeme je zabilježio sljedeće: ...*“Jedan kanonik bio je tako dobar te me poveo u Narodni muzej. Njegove ugodne i uljudne manire otkrivaju dobar odgoj i svjetske navike. Govori tečno talijanski i njemački, kao mnogi Hrvati, a znade dobro francuski. “Narodni je muzej“, reče mi, „u izgrađivanju“ „To bolje“, odgovorih, „zar biste više voljeli da je u opadanju? Bolje je biti*

suviše mlad nego suviše star“.¹³ Prethodna izjava vrijedi i dan danas, jer se može vidjeti kako se kulturni turizam razvija vrlo sporo i postepeno te samim time predstavlja oblik turizma koji se još uvijek nalazi u povojima turističke ponude.

Kulturni turizam je vrlo kompleksna selektivna turistička pojava zbog spoja kulturno-turističke motivacije za putovanjima. Naime, definirati ga se može kao aktivnost u kojoj posjetitelji uče, otkrivaju, doživljavaju i konzumiraju materijalne i nematerijalne kulturne atrakcije ili proizvode u destinaciji. Proizvodi ili atrakcije podrazumijevaju skup osebnih obilježja društva poput materijalnih, intelektualnih, duhovnih i emocionalnih, a koje obuhvaćaju umjetnosti i arhitekture, povijesne i kulturne te kulinarske baštine, književnosti, glazbu, kreativnu industriju i žive kulture s njihovim životnim stilom, vrijednosnim sustavom, vjerovanjima i tradicijom.¹⁴

Iz definicije je moguće protumačiti kako su kultura i turizam postali usko povezani jer se njihovim spajanjem može kreirati kulturno-turistički proizvod destinacije. Turisti putuju u mjesta kulturne važnosti da bi naučili neka nova znanja i iskustva, a sve u cilju zadovoljenja vlastitih potreba i želja.

Iz toga razloga je raspon aktivnosti koje uključuju komponente kulture svakim danom sve veće što dovodi do dublje segmentacije tržišta te do podjele na tri podsegmenta:¹⁵

- 1) Putovanja koja su motivirana upoznavanjem kulturne baštine, a podrazumijevaju obilaženja kulturno-povijesnih lokaliteta te aktivnosti upoznavanja prošlosti
- 2) Putovanja koja su motivirana prisustvom nekom kulturnom događanju, a odnose se na prikaz nekih događaja iz prošlosti ili mogu biti i suvremenog tipa što uključuje kulturu koja je trenutno popularna
- 3) Putovanja kojima su turisti motivirani kreativnim kulturnim aktivnostima, a odnose se na događanja koja su sačuvana iz davnih vremena (npr. učenje glagoljice, tradicije i njihovih vještina, općenito suvremenih praksi koje obuhvaćaju kulturu života i rada ili suvremene umjetničke produkcije).

Turizam kulturne destinacije na takav način privlači prvenstveno kulturološki motivirane turiste. Samim time se vrši promocija destinacije na jednoj kulturnoj razini i stvara se potpuno novi imidž destinacije, što dovodi do ostvarenja turističkih prihoda na lokalnoj razini, destinacija poprima važnu ulogu nacionalnog turističkog tržišta, a kulturnom baštinom

¹³ Klarić, „Put prema održivome kulturnom turizmu Hrvatske“, str. 35

¹⁴ UNWTO, <https://www.unwto.org/tourism-and-culture> (pristupljeno 13.3.2024.)

¹⁵ Institut za turizam, Nacionalni program – *Akcijski plan razvoja kulturnog turizma* (pristupljeno 13.3.2024.)

destinacije se započinje upravljati na kompleksan način s krajnjim ciljem bolje promocije i privlačenja šireg segmenta turista.

Govoreći o turistima koji posjećuju kulturne atrakcije, javljaju se razlike u ulozi koju kultura zauzima u njihovoj motivaciji prilikom planiranja putovanja:¹⁶

- Turisti motivirani kulturom –skupinu čine od 5 do 15 % turista te oko 5 % lokalnog stanovništva. Takvim turistima žele tretman posebnih gosti.
- Turisti inspirirani kulturom – obuhvaćaju najveću skupinu koju čini oko 30 % turista i otprilike 15 % lokalnog stanovništva. Ovi turisti žele na svojem putovanju vidjeti dobro poznate kulturne lokalitete, atrakcije ili događaje. Smatraju se osjetljivima na cijene i uvijek traže vrijednost za novac. Samo su djelomično motivirani kulturom, pažnju im privlače predstave koje su dobro reklamirane i popularne, koncerti ili izložbe te imaju samo površnu znatiželju za upoznavanjem lokalne kulture. Posjetit će kulturne atrakcije ako imaju vremena i ako su im lako dostupne.
- Turisti privučeni kulturom – skupina u koju spada 20 % turističkog te 20 % lokalnih stanovnika. Oni ne planiraju svoj posjete kulturnim atrakcijama, no posjećuju ih ako im se ponude tijekom trajanja njihovog boravka u destinaciji. Kulturni resursi za ove turiste mogu biti atraktivni samo ako su na vrijeme dobili potrebne informacije o predstavi, izložbi ili kulturnoj i povijesnoj atrakciji lokaliteta. Marketingom u samoj destinaciji, pravovremenim informiranjem, dostupnosti atrakcija te lakoćom rezervacije ulaznica može se pridobiti ovakva vrsta turista.

Može se zaključiti kako većina kulturnih turista ne mora biti specifično motivirana kulturom za posjet nekoj destinaciji. Naime, udio onih kojima su turističke aktivnosti vezane uz kulturu glavni motiv odlaska na putovanje je mali. No, razvojem turističkih proizvoda koji se baziraju na kulturnoj i povijesnoj baštini može se privući i kulturom motivirane turiste koje karakterizira specifični interes za neki aspekt hrvatske kulture, npr. povijest, arheologiju, religiju ili gastronomiju.

Međutim, čisto postojanje kulturnih resursa ne podrazumijeva da oni ujedino predstavljaju i kulturni turistički proizvod. Vrlo je važno pravilno iskoristiti ove resurse i kreirati traženi kulturni turistički proizvod koji će imati svoju „priču“ i autentičnost te će time biti privlačan širem krugu turista.

¹⁶ Ministarstvo turizma i sporta, *Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine* (pristupljeno 13.3.2024.)

Od ključne je važnosti stvoriti jednu količinu kvalitetno promoviranih kulturnih proizvoda za turiste koje će karakterizirati kvaliteta prezentacije, suvremena interpretacija te integritet u cjelokupnu turističku ponudu. Prethodno će dovesti do nastanka imidža destinacije i samim time do bogato osmišljene kulturne turističke ponude.

Tablica 2 Motivi dolaska u Hrvatsku

Rang	Jadranska Hrvatska	%	Rang	Kontinentalna Hrvatska	%
1.	More	83,2	1.	Gradovi (<i>city break</i>)	23,1
2.	Priroda	63,1	2.	Posao	22,0
3.	Gradovi (<i>city break</i>)	19,0	3.	Priroda	20,0
4.	Gastronomija	18,5	4.	Posjet rodbini i prijateljima	14,3
5.	<i>Touring/sightseeing</i>	11,4	5.	Kultura i umjetnost	13,4
6.	Zabava i festivali	9,0	6.	<i>Touring/sightseeing</i>	12,9
7.	Kultura i umjetnost	8,8	7.	Gastronomija	11,0
8.	Manifestacije i događanja	8,4	8.	<i>Wellness/toplice</i>	9,1
9.	Sport i rekreacija	8,0	9.	Zdravstveni razlozi	7,9
10.	Sela/ruralno područje	4,6	10.	Sela/ruralno područje	7,8

Izvor: TOMAS HRVATSKA 2022./2023., Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj u 2022. i 2023. godini, <https://www.htz.hr/sites/default/files/2023-12/TOMAS%20Hrvatska%202022%20-%202023.pdf> (pristupljeno 13.3.2024.)

Iz slike je vidljivo kako je u regiji Jadranska Hrvatska, kultura i umjetnost kao motiv dolaska turista na sedmome mjestu sa 8,8%, dok je u kontinentalnoj Hrvatskoj taj motiv na petome mjestu te čini 13,4%. Obilježja potražnje za kulturnim proizvodima karakterizira činjenica da se govori o širokoj lepezi turista koji čini razne dobne skupine i razine obrazovanja, s time da je poznato kako turistički interesi za kulturom raste s dobi i prihodima. Mnogo takvih putovanja se organizira individualno iako se primijećuje rast u ponudi tematskih paket aranžmana.

U promociji su vrlo važne usmene preporuke, no treba voditi računa da se takve preporuke i izricanje mišljenja i iskustava danas 'sele' na Internet koji iz dana u dan postaje sve prisutniji i traženiji izvor informacija. Potrošnja na ovih putovanjima je viša je od prosječne potrošnje, a jednako važna je i činjenica da se kulturna putovanja mogu odvijati tijekom cijele godine, što destinacijama omogućuje smanjenje sezonalnosti i razvoj cjelogodišnjeg turizma.

Turisti motivirani ovakvim oblikom proizvoda važnim smatraju same atraktivnosti destinacije, sadržaj ponude, načine prezentacije i kreativnost sadržaja, dostupnost informacija kao i ukupnu kvalitetu svih ostalih sadržaja koje destinacija nudi. Također, istraživanjem stavova i potrošnje turista došlo se do zaključka kako je posjet kulturnim događanjima na ljestici

aktivnosti kojima se turisti bave za vrijeme boravka u destinaciji rangiran rednim brojem 30., tj. 2,5% turista, nešto više u kontinentalnoj regiji nego u jadranskoj.¹⁷

Što se tiče stupnja zadovoljstva elementima turističke ponude mjesta, turisti su ukupno kulturi i umjetnosti dodijelili kategoriju vrlo visok stupanj.¹⁸ Rezultatima istraživanja donešeni su zaključci kako su kultura i umjetnost nedovoljno prepoznati kao motivi dolaska turista, no može se vidjeti da nakon što turisti posjete neku kulturnu ili umjetničku atrakciju imaju vrlo visoko mišljenje o elementima takve turističke ponude mjesta. Sve prethodno dokazuje da je kulturni turizam i dalje neotkriveni dragulj Hrvatske s velikim potencijalima za produljenje turističke sezone i uvođenje cjelogodišnjeg turizma.

Shema 1 Razvoj kulturno - turističke destinacije



Izvor: Klarić, „Put prema održivome kulturnom turizmu Hrvatske“, str. 36

Iz slike je moguće vidjeti kako je osnovna ideja za razvoj kulturno-turističke destinacije uspješna izgradnja kvalitetnog partnerstva. Naime, kulturni resursi se u osnovi dijele na materijalnu (dvorci, crkve, muzeji, utvrde, galerije, itd.) i nematerijalnu (izrazi, jezik, znanje,

¹⁷ Institut za turizam, *TOMAS HRVATSKA 2022./2023. - Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj u 2022. i 2023. godini* (pristupljeno 13.3.2024.)

¹⁸ Ibid.

vještine, instrumente, ples, glazba, predmete, ruketvorine, itd.) baštinu. Njihovom kombinacijom i uz pomoć državnih struktura, lokalnih uprava, etničkih skupina, privatnika, instituta, baštinskih institucija te svih vrsta turističkih i ugostiteljskih subjekata, moguće je ostvariti uspješnu suradnju i izgradnju kulturne destinacije i njenog brenda na svjetskom turističkom tržištu.

Stoga je danas kulturni turizam fenomen koji je sveprisutan na globalnom turističkom tržištu. Svojim doprinosom u ukupnom turizmu nudi mnoga kvalitetna obilježja, poput brige o samoj kulturi destinacije te se njegovom promocijom nastoji zaštititi svjetska, nacionalna, regionalna, no i lokalna kulturna baština.

5.2. Razvojni dokumenti Hrvatske s osvrtom na kulturni turizam

To je akt strateškog planiranja hrvatskog turizma koji je u skladu s Nacionalnom razvojnom strategijom Republike Hrvatske do 2030. godine i temeljnim dokumentima i politikama Europske unije i Republike Hrvatske, uključujući Nacionalni plan oporavka i otpornosti.¹⁹ U sklopu strategije nalazi se i vizija razvoja turizma u Republici Hrvatskoj koja je usmjerena prema održivosti, razvojnim potrebama i potencijalima koji se žele ostvariti te donosi konkretna i specifična područja koja su poredana prioritetno prilikom ostvarenja strateških ciljeva definiranih sukladno mišljenjima ključnih dionika uz poštivanje trendova na globalnoj razini.

U strategiji se navodi kako osobitu pažnju turista privlače dobra koja se nalaze na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine. Na Popisu se nalazi 10 nepokretnih kulturnih dobara i ukupno 18 nematerijalnih kulturnih dobara.²⁰

Strategijom se stavlja u fokus definiranje funkcija razvoja te uspješne implementacije do 2030. godine, između ostalog i na kulturni turizam. Naime, u strategiji se navodi kako je Hrvatska država bogate baštine posebno kulturne i razvijenih kulturnih i kreativnih industrija s potencijalima dodatnih turističkih utilizacija i valorizacija, no trenutno problem predstavljaju velike oscilacije u procesu promocije, upravljanja i razine kvalitete iskustava. Resursna osnova koje je vrlo snažno identificirana predstavljat će u budućnosti vrlo značajan potencijal prilikom

¹⁹ Ministarstvo turizma i sporta, *Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine* (pristupljeno 13.3.2024.)

²⁰ Ibid.

aktiviranja investicijskog ciklusa. Ključno je valorizirati važne turističke atrakcije i to uz pomoć korištenja inovativnih tehnologija interpretacija, procesa očuvanja, uvođenja na tržište i isporuka autentičnih iskustava, a sve u krajnjem cilju postizanja konkurentske prednosti na međunarodnom turističkom tržištu. Najvažnije je potaknuti jače uključivanje lokalne zajednice kako bi se osigurala kvalitetna provedba planova.

Među razvojnim potencijalima u Strategiji navode iznimnu vrijednost hrvatske kulturne baštine koja je vrlo bogata i raznovrsna. U kulturnu baštinu Hrvatske spadaju brojni muzeji, galerije, druge kulturne institucije te interpretacijski centri i centri za posjetitelje. Prethodno navedeni malim su dijelom valorizirani, a čine važnu podlogu za provođenje diverzifikacije kulturnih turističkih proizvoda, kao i proces razvoja cjelogodišnjeg hrvatskog turizma.

U okviru ostvarenja strateškog cilja „Cjelogodišnji i regionalno uravnoteženiji turizam: Razvoj posebnih oblika turizma i strukturirani razvoj proizvoda“ poticat će se razvoj i pravilna valorizacija kulturnog turizma koji je temeljen na vrijednoj materijalnoj i nematerijalnoj kulturnoj baštini (osobito UNESCO), razvoju tematskih cesta i putova koje su usko vezane uz kulturu (kulturnih ruta, hodočasnički putova i sl.) te drugim sadržajima koji čine kulturne i kreativne industrije.

6. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“

Na web stranici Kulturno-turističke rute nalazi se sljedeći citat: „Projekt objedinjava prirodnu, kulturnu, gastronomsku i turističku ponudu našega kraja, ukazuje na povezanost hrvatske srednjovjekovne povijesti s europskim krugom te služi kao velik poticaj razvoju primorskoga zaleđa i Gorskoga kotara.“²¹

Ruta se temelji na istoimenom projektu kojega je u razdoblju od 2005. do 2008. godine provodila Primorsko-goranska županija.²² Naime, Primorsko-goranska županija zajedno s drugim jedinicama lokalne samouprave uložila je velika novčana sredstva koja su se iskoristila za prikupljanje i uređivanje dokumentacije potrebne za obnovu frankopanskih kaštela u županiji. Simboličkim početkom obnove frankopanskih kaštela smatra se obnova jedne od kula na kaštelu u gradu Krku. Sve prethodno navedeno odvijalo se u prvoj fazi projekta, dok je druga faza projekta trajala od 2013. do 2016. godine. Druga faza se u cjelosti odvijala u okviru EU projekata „HERA“ iz IPA programa Jadranske prekogranične suradnje. Naime, zahvat obnove proširen je i na područje Rijeke, Krka i Gorskog kotara, tj. na 20 lokacija. U sklopu te faze uređen je i prvi Posjetiteljski centar Kraljevica, koji je osmišljen upravo s ciljem stvaranja rute koja će trajno integrirati lokacije u kulturni život šire lokalne zajednice. Treća faza započela je 2015. godine kada se projekt Kulturno-turističke rute „Putovima Frankopana“ prijavio na natječaj Ministarstva regionalnog razvoja i fondova EU.

Projektom je odobreno bespovratnih sredstava u iznosu od 47,3 milijuna iz strukturnih fondova Europske unije, dok se na projekt ukupno potrošilo 64 milijuna kuna. Novčana sredstva korištena su za obnovu lokacija, njihovo uređenje, promociju i stvaranje potpuno novih turističkih proizvoda koji bi mogli kroz cijelu godinu produžiti turizam na otoku Krku, u vinodolskom zaleđu i Gorskom kotaru. Provedba projekta trajala je do 1. svibnja 2021. godine.

Projekt se može pohvaliti osvajanjem zaista impresivnih nagrada kroz godine. Naime 2022. godine dobili su nagradu za najuspješniji županijski EU projekt te nagradu za najbolju

²¹ Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://frankopani.eu/o-projektu/> (pristupljeno 30.03.2024.)

²² Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://frankopani.eu/o-projektu/> (pristupljeno 30.03.2024.)

destinaciju održivog kulturnog turizma 2022. godine.²³ Uz prethodne nagrade, iste godine osvojili su i nacionalnu nagradu „Suncokret ruralnog turizma Hrvatske – *Sunflower Award*“ u kategoriji ruralnih turistički projekt. Zadnja nagrada koju su osvojili bila je „*BIG SEE Tourism design Award 2023*“ u kategoriji „*Creative story and identify as experience*“.²⁴

Projekt se raznim putujućim izložbama nastoji prikazati širem krugu zainteresiranih te se takve izložbe vrlo često organiziraju u suradnji sa turističkim zajednicama ili nekim kulturnih ustanovama poput muzeja. Također, vrlo poznati i cijenjeni hrvatski dizajner Juraj Zigman dizajnirao je pet unikatnih modela haljina koje odražavaju sudbinu frankopanske obitelji. Haljine je moguće razgledati i tijekom raznih izložbi poput događaja „Kad haljine pišu povijest“ koji se održao u ljeto 2023. godine.²⁵

U sklopu projekta osmišljeni su i tzv. interpretacijski centri koji doprinose očuvanju kulturne baštine uz pomoć implementacije elemenata suvremene umjetnosti i multimedije te se omogućava prezentacija cjelokupne kulturno-turističke rute. Interpretacijski centri nude mogućnost upoznavanja s krovnim temama koje su direktno povezane uz Frankopane i pojedine lokalitete, a dolazak u svaki od njih čini zaista jedinstveno iskustvo. Ukupno postoji osam interpretacijskih centara u mjestima: Čabru, Brodu na Kupi, Grobniku, Trsatu, Bakru, Kraljevici, Bribiru te Krku.

Osim posjeta njihovim lokacijama, uživanja u istraživanju povijesti te obilaženju interpretacijskih centara, turisti i lokalno stanovništvo mogu sudjelovati u različitim radionicama ili događanjima koji su povezani s projektom. Jedan od takvih je i nagradni natječaj „Sakupi ih sve“.²⁶ Ovaj natječaj je namjenjen za sve koji vole prirodu, planinarenje, fotografiju i upoznavanje kulturne baštine. Cilj je napraviti *selfie* fotografiju na svakoj od 20 lokacija rute, ispuniti prijavnicu i poslati fotografije kao dokaz. Nagrada je namjenjena autoru koji prvi dostavi komplet od 20 fotografija te time osvaja bogat frankopanski komplet.

Mnogi natječaji namjenjeni su i djeci, a sve sa ciljem boljeg upoznavanja i učenja povijesti svojeg doma i lokalne zajednice. Jedan od takvih natječaja je i „Moje drago srce“ koje je namjenjeno osnovnim i srednjim školama. Naime, kao što je već poznato upravo je ime

²³ Primorsko-goranska županija, <https://www.pgz.hr/objave/dva-projekta-pgz-u-izboru-za-najbolji-projekt-eu/> (pristupljeno 5.5.2024.)

²⁴ Big See, <https://bigsee.eu/kulturno-turisticka-ruta-putovima-frankopana/> (pristupljeno 5.5.2024.)

²⁵ Grad Rijeka, <https://www.rijeka.hr/otvorena-izlozba-upoznajmo-frankopane/> (pristupljeno 5.5.2024.)

²⁶ Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://frankopani.eu/nagradni-foto-natjecaj-sakupi-ih/> (pristupljeno 28.04.2024.)

natječaja predstavljalo prve tri riječi pisma koje je Petar Zrinski noć prije pogubljenja napisao svojoj Ani Katarini. Iako ga ona nikad nije dobila, pismo se smatra jednim od najljepših ljubavnih pisama u hrvatskoj povijesti. Cilj natječaja je snimka digitalne ljubavne čestitke simpatiji, djevojci ili momku. Najoriginalnije ljubavne poruke prikladno su nagrađene. Uz prethodni natječaj, u ponudi rute vrlo često se mogu pronaći različite kazališne predstave, lutkarske predstave namjenjene djeci, no i monodrama „Ana Katarina“ koja je namjenjena nešto starijoj populaciji zainteresiranih.

Projekt su prilagodili i slijepima ili slabovidnim osoba koristeći Brailleove natpise i oznake. U interpretacijskim centrima moguće je čitanje publikacija na brajici te slušanje audio snimke tematskih slikovnica Frankopana. Prethodno je moguće jer svaki centar ima vlastitu „zvučnu slikovnicu“ te ručno povećalo. Naime 2021. godine je završen vrijedan projekt “Dotaknimo putove Frankopana” u koji je bilo uključeno sto ljudi koji su slijepi, slabovidni i njihovi videći pratitelji, a trajanje je bilo godina dana. Ideja za sam projekt je proizašla iz Centra UP2DATE te zajedno sa Udrugom slijepih Primorsko-goranske županije (USPG). Naravno sve to ne bi bilo moguće bez financijske podrške Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske. Za potrebe provedbe samog projekta napravljeni su prikazi u obliku reljefa za pet lokaliteta koje su posjetili, a to su bili Kašteli Grobnik, Trsat i Bakar, Stari grad Zrinskih i Dvorac Nova Kraljevica u Kraljevici. Za tu svrhu izrađene su i taktilne razglednice s grbom obitelji Frankopan.

Da je vrlo važno ići u korak sa digitalizacijom i korištenjem društvenih mreža znaju i u Kulturno-turističkoj ruti. Naime, za vrijeme božićnih blagdana uveli su i Viber naljepnice koje je specijalno za Rutu dizajnirao Vedran Klemens kojega se smatra jednim od najboljih ilustratora na domaćoj dizajnersko-ilustratorskoj sceni. Uz prethodno, ruta je razvila i vlastitu aplikaciju koja omogućava lakše snalaženje po lokacijama i mnoštvo zanimljivosti i dodatnih informacija. Također, razvili su i video igru pod nazivom „*Game of Frankopan*“. Naime, to je puzzle-logička igra koja je dizajnirana za sve uzraste. Glavna svrha igrice je educirati svoje igrače o povijesti i baštini obitelji Frankopan, za vrijeme rješavanja zagonetke s lokacijama frankopanskih kaštela i sakralnih objekata u Primorsko-goranskoj županiji. Glavni cilj igre je riješiti zagonetku koristeći najmanje mogućih poteza za postizanje visokih rezultata.

Ruta se promovira i uz pomoć različitih suvenira. Naime, u ponudi Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka mogu se pronaći ruksaci s motivima Rute, magneti s

piktogramima i knjiga „100 frankopanskih gradova“.²⁷ Također, za najmlađe u ponudi se mogu pronaći slikovnice. Ediciju slikovnica Putovima Frankopana čini osam slikovnica koje su vezane uz lokalitete Interpretacijskih centara. Dostupne su na hrvatskom i engleskom jeziku te se mogu pronaći na njihovoj web stranici u digitalnom izdanju ili pdf verziji.

Ruta se uspješno ukomponirala i u razne aspekte gastronomskog polja. Naime, 2021. godine je gđin. Ranko Lipovšćak otvorio prvu ekološki certificiranu pekarnicu u Hrvatskoj, poznatu i kao Galerija kruha. On je istražujući izvorne zapise rekreirao recepture sa sastojcima koje su koristili Frankopani te je izradio novi frankopanski kruh nazvan Frangipane.²⁸ Također, frankopani su nadahnuli i vinsku ponudu. Naime, u vinodolskoj vinariji Pavlomir može se pronaći neizostavno frankopansko vino. Frankopanska priča zavirila je i u onu najslađu gastronomsku ponudu – tortu. Ljubav između Ane Katarine i Petra Zrinskog poslužila je kao velika inspiracija slastičarnici KaoKakao u Opatiji za izradu nove slastice pod nazivom DeliciAna. Radi se o torti koju je napravila Anja Žulić koristeći se izvornom recepturom Granat Apffel kuharice iz 17. stoljeća.²⁹

Frankopani i njihova priča se promoviraju i kroz organizaciju Adventa u njihovim kaštelima te drugim događanjima koji na zanimljiv način predstavljaju specifičnu ponudu ovog dijela Hrvatske.

²⁷ Pomorski i povijesni muzej grada Rijeke, <https://ppmhp.hr/proizvod/magnetni-piktogram-putovima-frankopana/> pristupljeno (5.5.2024.)

²⁸ Novi List, <https://www.novilist.hr/rijeka-regija/rijeka/predstavljen-frankopanski-kruh-frangipane/> (pristupljeno 5.5.2024.)

²⁹ Torpedo, <https://torpedo.media/putovima-frankopana-kaokakao-kreirao-novu-vrhunsku-slasticu-delician-inspiriranu-ljubavnom-pricom/> (pristupljeno 5.5.2024.)

6.1. Loza Frankopana

Hrvatska povijest nezamislila je bez loze Frankopana. Naime, više od pet i pol stoljeća Frankopani su bili prisutni na području Hrvatske, od davne 1118. do 1671. godine. U lozi se bilježi čak 114 Frankopana u 17 naraštaja. Slobodno se može reći kako ne postoji neka važna društvena i politička dužnost ili uloga koju oni nisu obnašali. Frankopani su na području Hrvatske bili kneževi, banovi, potkraljevi i ratnici. Smatrani su velikim podupirateljima umjetnosti i pjesnicima te uz sve prethodno, bili su politički prevratnici koji su bili u konstantnoj potrazi za boljim svijetom.

Dujam I. (oko 1118. do 1163. godine) smatra se početkom loze Frankopana.³⁰ Naime, tijekom života imao je prilike pokazati svoje odlike, kao što su vješti vojnik, upravitelj i političar. U vrijeme kada je Krk bio pod vlasništvom Mlečana, njima je u interesu bilo da za kneza postave nekog domaćeg te su se odlučili za Dujma I. On je gradio vrlo dobre odnose i sa Crkvom. Takvu razinu discipline i interesa jačao je na način da je darivao posjede benediktincima, dok je istodobno čuvao autohtonu glagoljašku tradiciju i povijest. Nasljednici su mu sinovi iz prvoga braka, Vid I. i Bartol I.

Govoreći o povijesti Frankopana, nemoguće je ne spomenuti Vinodolski zakonik donesen 1288. godine. Naime, oduvijek je između tvrđavskih službenika i njihovih gospodara, tj. knezova krčkih, modruških i vinodolskih, dolazilo do raznih sukoba. Upravo prethodno je bio razlog da se u pismenom obliku utvrde prava i dužnosti sukobljenih strana od strane povjerenstva sadržanog od 42 člana na dan 6. siječnja 1288. godine. Ti predstavnici došli su iz 9 vinodolskih općina, a te općine su bile Novi Grad (danas Novi Vinodolski), Ledenice, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat i Grobnik. Zakonik je pisan na glagoljici u vrijeme vladavine hrvatsko-ugarskog kralja Andrije II., a sačuvan u prijepisu iz 16. stoljeća. Unutar zakonika može se pronaći vrlo detaljno definirano krivično pravo sa uređenim sustavom kazni, davanja, detaljno opisanim izgledom prostora sudova te mnogih prava i obveza seljaka i knezova.

Elizabeta Frankopan (oko 1386. do 1422. godine) bila je kćer Katarine Carrara i Stjepana I. Frankopana. Još kao djevojčica od samo dvije godine zaručena je za grofa Fridrika II. Celjskog koji je tada imao čak 24 godine. Zaruke su bile političko-poslovni poduhvat ili bi se moglo reći

³⁰ Putovima Frankopana - Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji, str. 14

– investicija. Grof je pripadao među najutjecajnije velikaše ugarske i hrvatske krune. Stric malene Elizabete, Nikola IV. Frankopan je obitelji grofa obećao za miraz Trsat, Bakar, Bribir i polovicu otoka Krka. O samome vjenčanju nema mnogo informacija, no poznata je činjenica kako je Elizabeta imala vrlo nesretan život. Rodila je sina Ulrika II. sa svojih 19 godina, i godine nakon toga je živjela odvojeno od muža. Nažalost, pokušaj pomirenja sa mužem je za Elizabetu bio koban. U Krapini je idućeg jutra pronađena mrtva, probodena u prsa lovačkim nožem. Uzrok njene smrti povezuje se sa lijepom djevojkom Veronikom Desinićkom koja je bila po obitelji plemenita roda, ali iz siromašne obitelji kovača.³¹ Nekoliko godina kasnije, točnije 1425. godine, Fridrik se njome oženio. Frankopani su usprkos mnogim teškoćama oduzeli grofovima Celjskim sve posjede koji su bili založeni kao miraz.

Što se tiče frankopanskih grbova, do 1430. godine koristili su stari grb koji se sastojao od šestokrake zvijezde na polju crvene boje, a nakon te godine preuzeli su grb rimske patricijske obitelji de Frangepanibus, na kojemu se kao simboli nalaze dva lava koji lome kruh. Prethodni simboli su u heraldici nazivani i "govorećim grbom", iz razloga što znakovi objašnjavaju ime roda, u prijevodu djelatelji kruha. Njihov novi grb nije odjednom istisnuo stari grb sa šestokrakom zvijezdom, nego je prodirao postupno i često se pojavljivao kombiniran sa starim grbom. Polako se stari grb počeo sve više zapostavljati, a novi grb Frankopani su koristili do kraja njihove loze 1671. godine.

Barbara Frankopan (nepoznata godina rođenja – 1504. godine) bila je kći Jelene nepoznatog roda te Sigismunda Frankopana kojega se nazivalo i gospodarom Otočca. Barbara je bila udata za Vuka Brankovića, kojeg su zbog smionosti u borci s Turcima nazvali „Zmaj Ognjeni“. Za razliku od svoje prethodnice, Barbara je imala sreće u ljubavi. Nisu imali djece, no Vuk se o njoj jako brinuo i u slučaju njegove smrti htio ju je materijalno osigurati. Vuk joj je poklonio utvrdu Bijelu Stijenu na obroncima gore Psunj. Kako je Vuk i predvidio, Barbara ga je nadživjela. Čak i nakon što je on preminuo, ona je i dalje ostala živjeti u dvoru u Bijeloj Stijeni. Nekoliko godina kasnije udala se za jajačkoga bana Franju Berislavića Grabarskoga s kojim je u braku bila 10 godina i imali su sina Ivana. Zanimljiva je činjenica kako su upravo Barbarini brakovi bili pokazatelji ženidbenih strategija i životnih interesa Frankopana. Uvijek su se sklapali brakovi s vodećim nosiocima protuosmanlijskoga otpora koji su bili zaduženi za južne granice ugarsko-hrvatskoga kraljevstva.

³¹ Ibid., str. 353

Franjo I. Frankopan Slunjski (1536. – 1572. godina) poznat je kao hrvatski ban zajedno s Jankom Draškovićem. Zadnji je od slunjske loze Frankopana. Većinu svojega života proveo je u bitkama protiv Osmanlija. Zahvaljujući hrabrosti i vojničkim vještinama Osmanlije nisu za trajanja njegova života ostvarili veće uspjehe. Umro je od neznatnog i nestručnog „liječničkog“ zahvata. Vijest o njegovoj smrti koja ga je zahvatila na putu prema Moravskoj, na vlastitu svadbu, odjeknula je u cijeloj državi. Odmah po vijesti o njegovoj smrti, osmanlijski namjesnik Ferhat-paša je svoje napade usmjerio upravo na Franjine posjede.

Ana Katarina Frankopan (oko 1625. do 1673. godine) je kćer Vuka II. Krsta Frankopana, koji je bio zapovjednik Karlovačkog generalata. Sa samo 16 godina udala se za Petra Zrinskog, za kojeg je osim žene predstavljala važnu suradnicu u raznim poslovima političkog i gospodarskog karaktera, pogotovo u vrijeme urote. Sredinom rujna 1664. godine Ana Katarina je sudjelovala u diplomatskoj misiji pod velom tajnosti. Naime, Petar Zrinski poslao ju je za Veneciju da pokrene pregovore s francuskim poslanikom. Pregovori su se temeljili na tome da se obitelj Zrinski stavi pod pokroviteljstvo Luja XIV., u to vrijeme smatranog najmoćnijim europskim vladarom.³² Nažalost, pregovori nisu bili uspješni, no to nije obeshrabrilo Anu Katarinu koja je do samoga kraja ostala uz svojega muža. Oboljela je od kostobolje te je nakon izvršenja bratove i suprugove presude smještena u samostan sestara dominikanki u Grazu. Bila je poznata i po pisanju putnih brevijara ili tovaruša.

Fran Krsto Frankopan (oko 1643. do 1671. godine) je poznat u narodu jer je sudjelovao u Uroti zrinsko-frankopanskoj. Zbog sudjelovanja je u 28. godini života bio kažnjen najgorom vrstom kazne - smrtnom te je pogubljen u Bečkom Novom Mestu. Bio je ogulinski kapetan te je za to vrijeme želio dobiti i senjsku kapetaniju, no tu zamisao mu je spriječila austrijska vojna administracija. Iz toga razloga se odlučio priključiti protuaustrijskoj uroti hrvatskog i ugarskog plemstva na čelu sa Petrom Zrinskim.

³² Ibid., str. 81

6.2. Urota zrinsko-frankopanska

Općenito gledajući, veliki otpor prema Beču odvijao se u dvije urote. Naime, prvu urotu je predvodio ban Nikola Zrinski na području Hrvatske, dok je Ferenc Wesselényi prevodio paralelno na području Mađarske. Tijekom prve urote, urotnici su pomoć tražili izvan granica: u Francuskoj, Poljskoj i Osmanskom carstvu. Nažalost, kako to inače biva, pomoć nisu odbili. Urota je ugušena i završena smrću Nikole Zrinskog u lovu na veprove.

Za razliku od prve urotu, druga urota ili poznatija pod nazivom „zrinsko - frankopanska“, bila je pod vodstvom Petra Zrinskog koji je zajedno sa Franom Krstom Frankopanom nastavio tešku borbu i održavanje veza s mađarskim vođama. Ubrzo nakon raspao se hrvatsko-ugarski savez što je dovelo do novih pregovara oko podrške sa Osmanlijama. No, ne znajući da Osmanlije neće podržati ovu ideju i dati očekivanu podršku, Fran Krsto Frankopan je pripremao oružani ustanak. Nisu čekali obećanu osmanlijsku pomoć te su dignuli ustanak sa samo 300 konjanika. Ubrzo su shvatili da su ih i Turci izdali te se Fran sakrio u Čakovec odakle se sa Petrom uputio prema Beču kako bi izmolili oprost od bečkoga cara. Međutim, u Beču su obojica bili uhićeni, odvojeno su ih zatočili i stavili pod istragu.

Nakon gušenja ustanka, obojica su bili osuđeni na smrt za uvredu kralja te izdaju zemlje odsijecanjem desne ruke i glave. Pogubljeni su 30. travnja 1671. godine. Zanimljivo je da im je dana i posebna milost u obliku oproštenja kazne odsijecanja ruku. Prije smrti, oni i njihove obitelji ostali su bez plemstva, a sva njihova bogatstva te imanja zaplijenjena su od strane države.³³ Mjesto bana ostalo je prazno sve do 1680. godine. Naime te godine je za bana postavljen Nikola Erdödy, hrvatski velikaš mađarskoga podrijetla. U Zagrebačkoj katedrali, kao epitaf na grobu Frana Krsta Frankopana i Petra Zrinskoga, stoji stih Frana koji kaže: "*Navik on živi ki zgine pošteno.*"

³³Povijest, <https://povijest.hr/nadanasnjidan/smaknuti-petar-zrinski-i-fran-krsto-frankopan-1671/> (pristupljeno 5.5.2024.)

6.3. Frankopanske rute

Ruta obuhvaća 17 kaštela utvrđenih gradova i dvoraca, tj. Kaštel Gradec, Krk, Grobnik, Trsat, Drivenik, Grižane i Bakar, Kulu u Bribiru, Kaštel s kulom Kvadrac Novi Vinodolski, Kaštel Zrinskih u Brodu na Kupi, Stari grad Zrinskih u Kraljevici, Stari grad Ledenice, Stari grad Hreljin, Dvorac Nova Kraljevica, Dvorac Severin i Dvorac Stara Sušica te Dvorac Zrinskih u Čabru.

Ruta također obuhvaća i 3 sakralna kompleksa, a to su Franjevački samostan s crkvom Navještenja Marijina na Košljunu, Pavlinski samostan u Crikvenici i Manastir Gomirje.

Za lakše snalaženje turista po lokacijama, u sklopu projekta osmislili su vodič-knjižice. One obuhvaćaju sve lokacije podijeljene po regijama. Vodič-knjižica ima popis simbola koji pokazuju vrstu posjeda te aktivnosti koje su dostupne te savjete za kretanje rutom.³⁴ Dostupne su na njihovoj web stranici u pdf varijanti na hrvatskom, engleskom, njemačkom i talijanskom jeziku.

Uz prethodno navedene knjižice, posjetiteljima su na raspolaganju i deplijani koji obuhvaćaju informativne tekstove o lokalitetima, informacije vezane uz servise i usluge te galeriju slika. Dostupni su na hrvatskom i engleskom jeziku na njihovoj web stranici u pdf izdanju. Treba spomenuti i dvojezični audio vodič Rute. Naime, u Prirodoslovnom muzeju u Rijeci je promoviran vodič na engleskom i hrvatskom jeziku koji je dostupan online.

6.3.1. Ruta – Krk

Ruta na otoku Krk dijeli se na 3 lokacije: Kaštel Gradec, Kaštelu u gradu Krku te Samostan na otočiću Košljunu.

Kaštel Gradec smatra se prvim posjedom knezova Krčkih, u prošlosti je bio poznat i kao utvrda Rovožnik. Kaštel je tlocrta nepravilnog šesterokuta.³⁵ Unutrašnjost kaštela je poprilično

³⁴ Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://frankopani.eu/multimedija/tiskani-materijali/> (pristupljeno 5.5.2024.)

³⁵ Stari gradovi, utvrde, dvorci i srednjovjekovna kultura, <https://darkoantolkovic.wordpress.com/2015/01/15/kastel-gradec-rovoznik/> (pristupljeno 5.5.2024.)

jednostavna, sastoji se od malenog dvorišta, izduljene glavne prostorije te kuhinje s ostavom.³⁶ U kaštelu su se odvijali vrlo važni poslovi poput izdavanja isprava, održavanja skupštine predstavnika krčkih općina te crkvene i mletačke vlasti. Kaštel je tih godina predstavljao centar vojne, političke i upravne moći. Gradec je napušten u 15. stoljeću te su dan danas od njega ostale samo ruševine koje su samo djelomično konzervirane.

Slika 1 Kaštel Gradec



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/gradec#pid=4> (pristupljeno 30.03.2024.)

Kaštel u gradu Krku knezovi krčki su gradili tijekom nekoliko stoljeća kroz mnoge naraštaje, od 12. do 15. stoljeća, a današnji prepoznatljivu formu je dobio tijekom kasnog srednjeg vijeka. Kaštel je uklopljen unutar rimskih gradskih zidina, a sastojao se od četiri kule, zidina i velikog atrija s vodospremom koji je služio za skrivanje vojnika i građana kada je vani harala opasnost. Među kulama najviše se ističe tzv. sudnica, kula pravokutnog oblika. Naime, u slojevima njezinih zidina mogu se pronaći freske, pa je lako moguće da je nekada služila za liturgije, a tek nakon postala sudnicom.³⁷ Druga kula kaštela nosi naziv „Okrugla“ ili „Venecijanska“ jer je obnovljena za vrijeme mletačke vlasti te su Mleci 1500. godine na kulu uzidali ploče s lavom Svetog Marka i natpisom *Aureae Venetorum libertati*, što u prijevodu

³⁶ Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/gradec#pid=4> (pristupljeno 30.03.2024.)

³⁷ Frankopanski kaštel Krk, <https://www.kastel-krk.com/hr/frankopanski-kastel-krk-povijest.html> (pristupljeno 5.5.2024.)

znači: Svetoj venecijanskoj slobodi.³⁸ Treća kula nosi naziv „Austrijska“ jer je obnovljena za vrijeme Austro-Ugarske. Nakon što se uklopila u sam kaštel, istovremeno je postala stražarnica, promatračnica i stambeni dio za vojskovođu. Na sjeverozapadu kaštela, nalazi se tzv. „mašikul“ koji predstavlja mjesto stražara.

Slika 2 Kaštel u Krku



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-u-krku#pid=9> (pristupljeno 30.03.2024.)

Franjevački samostan s crkvom Navještenja Marijina na otočiću Košljunu predstavlja oazu nade i spokoja. Naime, otočić je naseljen još od antičkih vremena i od tada se na njemu može pronaći ljetnikovac. Upravo od tuda proizlazi i njegovo ime, lat. *castellum*. Od 9. stoljeća tamo djeluje glagoljaška benediktinska zajednica Svete Marije, dok se temelji trobrodne romaničke crkve nalaze ispod današnje samostanske crkve.³⁹ Kada su na otočić došli franjevci i darom Ivana VII. Frankopada i njegove kćeri Marije Katarine, crkve je posvećena Navještenju Marijinu. Kompleks podrazumijeva redovničku crkvu, samostansku zgradu i klaust,

³⁸ Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-u-krku> (pristupljeno 30.03.2024.)

³⁹ Franjevački samostan Košljun, <https://www.kosljun.hr/povijest-i-znamenitosti-kosljuna/> (pristupljeno 5.5.2024.)

srednjovjekovnu fortifikaciju i kapelu Svetog Bernardina, samostansko groblje, perivoj, vrtove, zavjetnu kapelu te otočki pristan. Zanimljiva je činjenica kako posjetitelji osim posjeta crkvi, na otočiću mogu vidjeti i muzejske zbirke vrlo rijetkih knjiga i inkunabula, etnografske zbirke, eksponate životinja, makete brodova te botanički vrt. U košljunskoj crkvi, moguće je vidjeti i grob Marije Katarine koja je oporučno u svrhu proširenje crkve ostavila 1.000 dukata fratrima i navela "tijelo svoje predajem zemlji iz koje je nastalo".⁴⁰ Pokraj njenoga groba, nalazi se još jedna nadgrobna ploča bez imena te se nagađa da bi upravo to možda mogao biti grob njena oca, Ivana VII. Frankopana.

Slika 3 Franjevački samostan s crkvom Navještenja Marijina - otočić Košljun



Izvor: Island Touris Info, <https://www.info-krk.com/krk/kultura/73/kosljun> (pristupljeno 30.03.2024.)

6.3.2. Ruta – Vinodol

Dio rute Vinodola podrazumijeva Kaštel Grobnik, Kaštel Trsat, Kaštel u Bakru, Dvorac Nova Kraljevica, Stari grad Hreljin, Stari grad Zrinskih, Kaštel Drivenik, Kaštel Grižane, Pavlinski samostan, Kula u Bribiru, Kaštel s kulom Kvadrac te Stari grad Ledenice.

Kaštel Grobnik, smješten na brijegu visokom 466 metara, između Rječine i Grobničkog polja, oduvijek je predstavljao važnu stratešku točku.⁴¹ Kroz godine je mijenjao mnoge vlasnike, dok je od 1225. godine postao vlasništvom knezova Krčkih. Građen je od ranog srednjeg vijeka, dok mu se najstarijim dijelom smatra kula smještena na jugozapadu zajedno s nekadašnjom kapelom Svete Jelene u prizemlju. Jezgra je tlocrta u obliku trokuta s kulama na uglovima. U samome srcu kaštela, u arkadnom dvorištu danas se nalazi gotičko bunarsko grlo s grbovima krčkih knezova Frankopana i krbavskih knezova iz 15. stoljeća.⁴² Također, Grobnik je za Frankopane imao veliko značenje. Postoji jedna narodna legenda koja je vezana uz dolazak knezova Krčkih na područje Grobnika. Naime, jedan od knezova Krčkih zaljubio se u lijepu djevojku Lucu koja ga je odbila jer nije željela s njime otići u kaštel. Nakon što je naredio straži da je dovede, ona je pobjegla. Kasnije, kada je na klisuri iznad Rječine shvatila da im neće pobjeći, bacila se u ponor. Mjesto gdje je skočila i danas nosi naziv Lucinski vir.

Slika 4 Kaštel Grobnik



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-grobnik#pid=1> (pristupljeno 31.3.2024.)

⁴¹ Turistička zajednica općine Čavle, <https://tz-cavle.hr/sto-raditi/povijest-nasljede/kastel-grad-grobnik/> (pristupljeno 13.5.2024.)

⁴² Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-grobnik> (pristupljeno 31.3.2024.)

Kaštel Trsat smješten je na brijegu visine 138 metara, predstavlja veliko zdanje koje dominira riječkim zaljevom. Kaštel su započeli graditi Frankopani, u to vrijeme i dalje poznati kao knezovi Krčki, davne 1223. godine. Zdanje su određivali „konak“, „turan“ sa zidinama i kulama, zatvoreno dvorište, vodosprema i ulaz s pokretnim mostom.⁴³ Gledajući kaštel sa vojnog stajališta, smatra ga se jednim od najsnažnijih i najzapadnijih frankopanskih fortifikacija na području Primorja. Kaštel je predstavljao vrlo važno duhovno i kulturno središte koje je imalo značajnu ulogu u svakodnevnom životu lokalne zajednice. Naime, predaja kaže da se krajem 13. stoljeća na Trsatu nalazila Sveta kućica iz Nazareta, tj. rodna kuća Blažene Djevice Marije. Predaja dalje navodi kako je kućica osvanula "sama od sebe", te je tri godine nakon "na krilima anđela" preseljena u Loreto, gdje se može i danas pronaći. Smatra se da je ipak nešto vjerojatnija situacija da su je križari nastojali skloniti. Međutim, nebitno koji je ishod te predaje, sam događaj je jako dojmio narod da su vjernici krenuli hodočastiti na brdo. Knez Krčki osobno je stigao na Trsat te odmah poslao u Palestinu svoje izaslanstvo koje mu je donijelo vijesti kako je rodna kuća Blažene Djevice Marije iz Nazareta uistinu nestala. Upravo u sjećanje na cijeli događaj, knez Ivan Frankopan na Trsatu je dao podignuti kapelicu, a zatim je njegov sin Martin Frankopan dao izgraditi franjevački samostan s crkvom Blažene Djevice Marije od koje su danas sačuvani ostali samo pojedini dijelovi.

Slika 5 Kaštel Trsat



Izvor: Visit Rijeka, <https://visitrijeka.hr/trsatski-kastel/> (pristupljeno 13.5.2024.)

⁴³ Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-trsat> (pristupljeno 31.3.2024.)

Kaštel u Bakru je tvrđa tlocrta nepravilnog trokuta s unutrašnjim dvorištem nalazi se na 50 metara visokom brdu iznad razine mora. Značajnije se spominje tek u Vinodolskom zakoniku, gdje se navodi da je to tvrđi grad s kulama Turanom i Forticom.⁴⁴ Krase ga titula jednog od mlađih frankopanskih kaštela, te je više puta nadograđivan zbog opasnosti Osmanlija i Mlečana. Pod vlast knezova Krčkih dolazi tek 1557. godine i oni ga drže pod svojom vlašću sve do propasti obitelji 1671. godine. Godinama nakon kaštel je imao mnoge svrhe poput centra komorske uprave, vojnog centra, platnare te nautičkog kabineta. Izgled kakav danas ima dobiva nakon snažnog potresa 1750. godine. Vrlo je zanimljiva činjenica kako su u Bakru Frankopani bili ribari te tunolovci.

Slika 6 Kaštel u Bakru



Izvor: Turistička zajednica grada Bakra, <https://www.tz-bakar.hr/tragovi-proslosti/> (pristupljeno 13.5.2024.)

⁴⁴ Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-u-bakru> (pristupljeno 4.4.2024.)

Dvorac Nova Kraljevica smjestio se na brijegu poluotoka koji se nalazi na samome ulasku u Bakarski zaljev.⁴⁵ Njegovu gradnju započeo je Petar Zrinski, 1651. godine. Predstavljao je rezidenciju moćne feudalne dinastije. Dvorac je pravokutnog oblika sa četiri kule smještene na uglovima. Za luksuzno uređenje u mramoru sa zlatnim detaljima smatra se zaslužnom Katarina Frankopan, supruga Petra Zrinskog.

U dvorcu se nalazi interpretacijski centar, no također se dvorac može pohvaliti i titulom posjetiteljskog centra koji svojim posjetiteljima nudi različite aktivnosti i proširenu frankopansku priču za one koji se žele pobliže upoznati sa ovom lozom. U prostoru dvorane može se pronaći dinamični izložak. Izložak je rasplesan, a opet s druge strane vrlo snažno arhitektonski strukturiran i smatra ga se nositeljem rute i frankopanske baštine. Koriste se jezikom piktograma, multimedijalnim aplikacijama s intrigirajućim tekstovima, ilustracijama, fotografijama. U ovom centru se interpretacija susreće s originalnim i umjetničkim animacijama i filmovima.

Slika 7 Dvorac Nova Kraljevica



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/dvorac-nova-kraljevica#pid=2>
(pristupljeno 4.4.2024.)

⁴⁵ Putovima Frankopana (fotomonografija), str. 83.

Stari grad Hreljin smjestio se na vrlo strmoj uzvisini, 321 metar iznad mora, tj. iznad vlastite luke Bakarac. Smatra ga se važnim stambenim, trgovačkim, obrambenim i upravnim središtem. Njegova poveznica sa knezovima Krčkim započinje davne 1255. godine kada je Vinodolsku knežiju (u sklopu koje je bio i Hreljin) hrvatsko-ugarski kralj Andrija II. darovao knezovima Krčkim.⁴⁶ Nadalje, od 16. stoljeća nalazi se u posjedu obitelji Zrinski te postaje važnom tvrđom u obrani od Osmanlija kada su krenuli u provale prema Istri i Sloveniji. Hreljinski kaptol je ukinut 1789. godine, dok je iduće godine, 1790., grad u potpunosti napušten. Zanimljivost je tlocrt grada koji je vrlo nepravilan zbog same konfiguracije tla. Grad je imao kvadratnu i okruglu kulu te južni i sjeverni ulaz. Danas se na mjestu starog grada mogu pronaći bedemi i druga zdanja te i ostaci dviju crkava: zvonik crkve Sv. Jurja te sačuvana kapelica Blažene Djevice Marije ili Majke Božje Snježne.⁴⁷

Slika 8 Stari grad Hreljin



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/stari-grad-hreljin#pid=4>
(pristupljeno 6.4.2024.)

⁴⁶ Stari gradovi, utvrde, dvorci i srednjovjekovna kultura, <https://darkoantolkovic.wordpress.com/2017/10/28/stari-grad-hreljin/> (pristupljeno 13.5.2024.)

⁴⁷ Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/stari-grad-hreljin>
(pristupljeno 6.4.2024.)

Stari grad Zrinskih nalazi se u Kraljevici i sastoji se od Donjeg i Gornjeg kaštela. Predaja kaže da je Donji kaštel nekada predstavljao utvrdu s kapelom Sv. Nikole te se smatra da datira iz vremena prije Frankopana. S druge strane, Gornji kaštel se ističe svojom srednjovjekovnom strukturom te je adaptiran u baroknom duhu. U istočnom dijelu grada, gdje su nekada bile gospodarske zgrade, krajem 19. stoljeća počele su nicati građanske kuće. Najvažniji dio je crkva Sv. Nikole koja je središnji dio grada, a izgrađena je za vrijeme Frankopana. Zanimljiva je činjenica da je od 16. stoljeća pa do 1790. godine crkva služila za skladištenje soli te tek 1750. godine ona postaje župna crkva.⁴⁸ Crkva je poznata po slici Sv. Nikole na oltaru koju je papa Pio VI. darovao 29. studenog 1795. godine zajedno sa jednom posebnom povlasticom. Povlastica je bila potpuni oprost kazne (grijeha) osobi koja dođe u crkvu na blagdan Sv. Nikole. Povijest nažalost nije zabilježila da li su se pred tom važnom slikom stigli pokajati sljedbenici kralja koji su nakon propasti Urote, nakon što su uhićeni urotnici, počeli pljačkati kaštela i dvorce Frankopana čupajući, kako bilježe kroničari, "*stakla iz okana, ključanice s vrata i mramorne ploče s podova*".⁴⁹

Slika 9 Stari grad Zrinski



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/stari-grad-zrinskih-kraljevica#pid=4> (pristupljeno 6.4.2024.)

⁴⁸ 100 frankopanskih gradova, <https://frankopanskigradovi.ppmhp.hr/kraljevica/> (pristupljeno 13.5.2024.)

⁴⁹ Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/stari-grad-zrinskih-kraljevica> (pristupljeno 6.4.2024.)

Kaštel Drivenik nalazi se u Vinodolskom zakoniku kao jedan od devet gradova za koji se smatra da je prvobitno bio od drva. Tek je u periodu od 13. do 15. stoljeća izgrađen u kamenu. Kaštel je služio Frankopanima za obranu i nadzor prometa kroz Vinodol. Tijekom prva faze gradnje, južni dio utvrde Drivenik zajedno s okruglom branič-kulom te visokim zidovima koji su činili četverokutno dvorište podigli su Frankopani.⁵⁰ Tek u idućoj fazi gradnje izgradili su novi vanjski zid koji je tada bio ojačan okruglim kulama na uglovima. Ispod utvrde smještena je crkva Sv. Stjepana iz 15. stoljeća, dok je župna crkva Sv. Dujma preuređena 1821. godine u baroknom stilu. Zanimljiva je činjenica kako se u kaštel tih godina ulazilo pokretnim mostom preko iskopana jarka.

Slika 10 Kaštel Drivenik



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-drivenik#pid=2> (pristupljeno 6.4.2024.)

⁵⁰ Turistička zajednica općine Vinodol, <https://tz-vinodol.hr/kastel-drivenik/> (pristupljeno 13.5.2024.)

Kaštel Grižane prvi se puta spominje 1225. godine. Nešto kasnije, 1323. godine dogodio se veliki potres u Vinodolu uslijed kojega je kaštel oštećen nakon čega se na njegovom mjestu otvorilo klizište. Ni povijest nakon nije bila najsretnija za kaštel. Naime, u 16. stoljeću utvrda je pripala Bernardinu Frankopanu, a od polovice 17. stoljeća obitelji Zrinskih.⁵¹ Međutim, dogodio se prevrat i 1671. godine je kaštel završio u popisu konfiscirane imovine što je podrazumijevalo da su se Grižanama ukinuli sve dotadašnje privilegije i pretpostavlja se da su krajem 18. stoljeća kaštel i grad napušteni. Kaštel je bio nepravilnog oblika četverokuta s okruglim kulama na uglovima. Njegovu nepravilnu građu odredila je specifična vrsta tla, porozno tlo. Kaštel je izgrađen uz krševite litice, tzv. „griže“ – žive stijene, po kojima je grad dobio svoj naziv.

Slika 11 Kaštel Grižane



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-grizane#pid=9> (pristupljeno 6.4.2024.)

⁵¹ Turistička zajednica općine Vinodol, <https://tz-vinodol.hr/kastel-grizane/> (pristupljeno 13.5.2024.)

Pavlini samostan krasi vrlo zanimljiva prošlost te naziv „multipraktik“ kaštel. Naime, podignuo ga je Nikola IV. Frankopan 1412. godine na temeljima stare crkve. Nikola je izgradio samostan za pavline, no imao je vrlo jasnu viziju te mu je dodao i elemente fortifikacije. Smjestio se na crikveničkom istočnom dijelu, omeđen visokim zidom, parkom i zgradom samostana te jednobrodnom crkvom koja se smatra najstarijim dijelom kompleksa. U samostanu su obitavali sljedbenici Sv. Pavla Pustinjaka, tzv. „bijeli fratri“. To je red svećenika koji su u Hrvatsku došli iz Mađarske te tijekom 400 godina koliko su obitavali u Crikvenici, smatrani su temeljem duhovne kulture, prosvjete, umjetnosti, znanosti, medicine, ljekarništva za cijelo područje Vinodola.⁵² Samostan je djelovao do 1786. godine kada je red odlukom austrijskoga cara Josipa II. ukinut. Prethodno navedeno je bio veliki udarac za daljnji razvoj i kulturni rast tog područja. Naime, zbog toga je raspuštena samostanska knjižnica, otuđena je imovina i blago samostana. Nakon toga je samostan imao mnoge namjene poput lječilišta, dječjeg doma te odmarališta. Danas se tamo nalazi hotel „Kaštel“ koji zaista veliku pozornost pridaje očuvanja pavlinske ostavštine i frankopanske povijesti.

Slika 12 Hotel „Kaštel“



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/pavlini-samostan-crikvenica#pid=1> (pristupljeno 6.4.2024.)

⁵² Putovima Frankopana (fotomonografija), str. 125.

Kula u Bribiru u prošlosti je predstavljala tvrđu opasanu dvostrukim zidinama. Sastojala se od dugog i uskog dvorišta, stambene i upravne zgrade te dviju kula - jedne u obliku kruga i druge u obliku kvadrata. Danas se u Bribiru može pronaći samo kvadratna kula koja se naziva Turan u kojem je jedno vrijeme bio i zatvor.⁵³ Naime, kaštel je upravo početkom 13. stoljeća postao posjedom knezova Krčkih. Drugi dijelovi kaštela porušeni su u godinama 19. stoljeća da bi se na tim mjestima mogla izgraditi škola te općinska zgrada. Zanimljivo je da se u Turanu i danas može vidjeti izložbu sa prezentacijom rekonstrukcije grbova, srednjovjekovnog oružja, pečata i poznatih zastava krčkih knezova Zrinskih i Frankopana.

Slika 13 Kula u Bribiru



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kula-u-bribiru#pid=4> (pristupljeno 6.4.2024.)

Kaštel s kulom Kvadrac nalazi se u Novom Vinodolskom te se smatra mjestom sa izuzetnim povijesnim značajem u civilizacijskom i upravnom smislu. Naime, upravo u „velikoj palači“ donesen je i napisan Vinodolski zakonik 1288. godine. Prvotni kaštel imao je dvostruke

⁵³ Turistička zajednica općine Vinodol, <https://tz-vinodol.hr/kula-u-bribiru/> (pristupljeno 13.5.2024.)

zidine s dugim i uskim dvorištem, upravnu zgradu i dvije kule (okruglu, tzv. Rondel, i kvadratnu). Kaštel je među najsnažnijim i najdugovječnijim uporištima Frankopana. U prostoriji unutar kaštela gdje je potpisan Vinodolski zakon, osnovao se Hrvatski institut za ljudska prava koji svoja stajališta zauzima upravo na temelju tog zakona. Kvadrac kako se zove kvadratna kula jedini je ostatak kaštela danas.

Slika 14 Kvadrac



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-s-kulom-kvadrac-novi-vinodolski#pid=7> (pristupljeno 6.4.2024.)

Stari grad Ledenice nastao je na temeljima rimskog naselja te je formirao naselje koje je okruženo zidom i utvrđenim kulama tijekom srednjeg vijeka. U sredini kaštela smjestila se branič-kula (donžon) četvrtastog oblika. Ime potječe iz stare francuske riječi donjon, od koje se kasnije razvila riječ tamnica.⁵⁴ Ovakve kule bile su najčuvanije i samim tim najsigurnije mjesto koje su imale ulogu zarobljivanja ljudi. To je ujedno i najjača kula u kaštelu, odnosno mjesto zadnje obrane i predstavlja utvrdu u utvrđi. Kada se ulazi u grad sa sjeverne strane, mogu se

⁵⁴ Putovima Frankopana (fotomonografija), str. 149

vidjeti relativno dobro sačuvani ostaci romaničko-gotičke crkve Sv. Stjepana Prvomučenika. Njegov zvonik predstavljao je obrambenu kulu glavnih gradskih vrata. Kaštel je 1225. godine došao pod vlast Vida, kneza Krčkoga te se prvi put spominje 1248. godine.

Slika 15 Stari grad Ledenice



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/stari-grad-ledenice#pid=9>
(pristupljeno 6.4.2024.)

6.3.3. Ruta – Gorski kotar

Ruta u Gorskom kotaru podrazumijeva pet lokacija, a one su redom: Dvorac Zrinskih u Čabru, Kaštel Zrinskih Brod na Kupi, Dvorac Severin, Dvorac Stara Sušica i Manastir Gomirje.

Dvorac Zrinskih u Čabru u samim počecima bio je u vlasništvu Frankopana, no nakon 1572. godine, Stjepan Frankopan Ozaljski je svoja imanja ostavio nećacima koji su pripadali lozi Zrinskih. Dvorac se smjestio na zapadnome dijelu Čabra, u centru mjesta, a sastavljen je od četiri zgrade koje su locirane oko središnjega dvorišta te dvije kule koje su međusobno povezane velikim obrambenim zidom. Dvorac nije jedina građevina koju su Zrinski ostavili u Čabru, također su 1651. godine napravili talionicu željeza te 1657. godine kovnicu. Uz to, za

vlastite potrebe u sektoru gospodarstva gradili su pilane i mlinove. Postoji i priča o tunelima koji su iz prizemlja u dvorcu vodili do Tropetarske stijene iznad Čabra gdje se nalazio izlaz za slučaj opasnosti.⁵⁵

Slika 16 Dvorac Zrinski



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/dvorac-zrinskih-u-cabru#pid=4>
(pristupljeno 7.4.2024.)

Kaštel Zrinskih nalazi se u mjestu Brod na Kupu. Kaštel se smjestio uz samu rijeku Kupu, na 220 metara nadmorske visine. Frankopani su ga u 15. stoljeću podignuli i izgradili od drveta te od tog trenutka postaje jezgra naseljavanja. Međutim, 1651. godine na temeljima staroga kaštela, Petar Zrinski podiže novi kaštel kako bi pojačao obranu doline od daljnjeg prodora Osmanlija.⁵⁶ Kaštel je izgrađen od kamena kao dvokatnica, masivnog izgleda i četverokutnog tlocrta. Oko kaštela se nalazio obrambeni zid koji ga je osiguravao, dok je 1670. godine u centru kompleksa izgrađena crkva koja je bila posvećena Sv. Mariji Magdaleni. Posebnost ovoga kaštela su tri tajna podzemna prolaza koji su bili namjenjeni za bijeg u nuždi, a izlazi tih prolaza

⁵⁵ Putovima Frankopana (fotomonografija) , str. 161

⁵⁶ Gorski Kotar, <https://gorskikotar.hr/dvorci-frankopana/> (pristupljeno 13.5.2024.)

su bili: središte župne crkve, obala rijeke Kupe te špilja Vučja jama. Kaštel se pretpostavlja da je u prvoj polovici 18. stoljeća obnovljen do temelja te podignut za jedan kat naviše.

Slika 17 Kaštel Zrinskih



Izvor: Prirodoslovni muzej Rijeka, <https://www.prirodoslovni.com/web/kastel.php> (pristupljeno 7.4.2024.)

Dvorac Severin nalazi se u istoimenom mjestu. Dvorac se prvi puta spomenuo 1558. godine, kada je prikazan u opisu lukovdolskog kamenog grada, tj. velike kamene kule kojom su raspolagali sami mještani. Dvorac je građevina s jednim katom, četverokutnog tlocrta, s cindričnim kulama i velikim unutrašnjim dvorištem.⁵⁷ Blizu dvorca nalazi se perivoj. Taj perivoj je zaštićen te proglašen spomenikom parkovne arhitekture. Dvorac su podigli Frankopani nad strmom obalom rijeke Kupe, dok svoj današnji izgled dobiva 1803. godine za vrijeme vladavine grofa Ivana Oršića.

⁵⁷ Gorski kotar, <https://gorskikotar.hr/dvorci-frankopana/> (pristupljeno 13.5.2024.)

Zanimljiva je činjenica kako je ovaj dvorac jedini kaštel u Gorskom kotaru koji tijekom silnih promjena vlasništva s Frankopana na Zrinske ponovno pripao pod obitelj Frankopan. Godine 1671., nakon pogiblje posljednjeg Frankopana i sloma Urote zrinsko-frankopanske, dvorac je opljačkan i opustošen.

Slika 18 Dvorac Severin



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/dvorac-severin#pid=5> (pristupljeno 7.4.2024.)

Dvorac Stara Sušica podigli su Frankopani, smjestio se u blizini mjesta Ravna Gora na 800 metara nadmorske visine. Nalazi se u nedirnutoj šumi crnogorice te se može reći kako pamti i idilične i ratne dane. Nakon što je uspješno odolijevao Osmanlijama, zajedno s Ravnom Gorom, 1785. godine dobio je proglašenje povlaštenog grada carevine hrvatsko-ugarskog kralja Josipa II., dok je pozlaćena pokaznica iz davne 1778. godine bila dar carice Marije Terezije. Ta pozlaćena pokaznica se čuva u župnoj crkvi Sv. Terezije Avilske. Nešto kasnije, 1890. godine, dvorac su kupili trgovci Feliks i Josip Neuberger iz Rijeke.⁵⁸ Njihovom obnovom dvorac dobiva

⁵⁸ Gorski kotar, <https://gorskikotar.hr/dvorci-frankopana/> (pristupljeno 13.5.2024.)

kule i toranj te konačno dobiva finalni izgled. Uz dvorac, u Staroj Sušici postajala je staklana i pilana.

Slika 19 Dvorac Stara Sušica



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/dvorac-stara-susica#pid=6>
(pristupljeno 7.4.2024.)

Manastir Gomirje s crkvom Rođenija Sv. Jovana Preteče smatra se najzapadnijim pravoslavnim samostanom u Europi. Spominje se u prvim zapisima 1461. godine. Nastao je na mjestu gdje se nekada nalazio frankopanski kaštel s crkvom Sv. Marije. Nakon Osmanlijskog pohoda i rušenja kaštela s crkvom, cijelo naselje je bilo razrušeno i mještani su bili rastjerani te su u svrhu obrane dovedeni vojnici pravoslavne vjeroispovijesti.⁵⁹

⁵⁹ Gorski kotar, <https://gorskikotar.hr/dvorci-frankopana/> (pristupljeno 13.5.2024.)

Slika 20 Manastir Gomirje



Izvor: Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/gomirje#pid=2> (pristupljeno 7.4.2024.)

Upravo sa dolaskom stanovništva pravoslavne vjere krajem 16. i početkom 17. stoljeća, osnovao i manastir 1600. godine. Uz manastir se 1621. godine podiže i kula koja je 1719. godine transformirana u zvonik, a zatim se uz zvonik podiže dograđena crkva. Manastir se smatra građevinom sa tri broda koja ima polukružnu apsidu, zvonik na pročelju i kupolu. Unutrašnjost manastira dijeli se na priprat, brod i svetište.

7. Istraživanje interpretacijskih centara Brod na Kupi i Dvorac Nova Kraljevica

Za potrebe empirijskog dijela diplomskog rada provelo se istraživanje u obliku intervjua kako bi se mogle dobiti informacije o diverzificiranosti turističke ponude nakon uvođenja Kulturno-turističke rute „Putovima Frankopana“. Ideja je da se usporede dvije lokacije koje imaju interpretacijske centre, jedna goranska i jedna primorska destinacija. Odabrani su interpretacijski centar u Brodu na Kupi i posjetiteljski centar Dvorac Nova Kraljevica. Intervju je proveden sa gđom. Klarom Bukovac, višom voditeljicom marketinga koja radi u sklopu Prirodoslovnog muzeja Rijeka na lokaciji Brod na Kupi te sa gđom. Jelenom Mateševac Skočilić, direktoricom Turističke zajednice grada Kraljevice. Obje su vrijedno i sa mnogo ljubavi radile na ovom projektu kroz sve godine njegovog trajanja i ljubazno su pristale podijeliti svoje znanje i iskustvo kao doprinos pisanju ovoga rada.

Intervju je dubinski (polustrukturirani), njegova obilježja su otvorena pitanja, fleksibilnost koja omogućava moguće improvizacije tijekom trajanje intervjua te usredotočenost na otvaranje potpuno novih perspektiva i stjecanje dubljeg uvida u područje koje je tema istraživanja. Intervju se sastojao od 11 pitanja koja su prethodno dana na uvid ispitanicama uz detaljnija pojašnjenja svakog. Jedan intervju se proveo online putem, preko Zoom platforme, dok se drugi proveo uživo u samoj destinaciji.

Na samome početku intervjua Gđa. Bukovac je rekla par uvodnih riječi. Naime, ona je bila dio projekta od 2018. godine, od samih početaka kada je sve krenulo od dva projekta pa se projekt „Putovima Frankopana“ sam izdvojio. Bila je dio stvaranja jedne baze koja na kraju obuhvaća 20 lokacija diljem Primorsko-goranske županije. Dalje je rekla: *„Znam kako je taj cijeli proces išao, koliko je bilo ljudi involvirano, koliko je bilo zapravo ideja koje su bile savršene, a koje se nisu mogle uklopiti jer su bile previše ideološke i samim time ne bi se mogle realizirati, no svakako su se izdvojile one najbolje.“* Županija je od samog dobivanja projekta pa do njegove sadašnje valorizacije vrijedno radila na njegovoj realizaciji i promociji, što se može potvrditi primanjem raznih nagrada koje projekt dobiva što dokazuje koliko je projekt cijenjen od strane turističkih dionika na području Županije, ali i šire. Velika je uloga Županije jer je financijski najviše doprinjela razvoju i promociji rute te nastavlja i dalje na usavršavanju projekta. Također, gđa. Bukovac govori sljedeće: *„Interpretacijski centar u Brodu na Kupi je savršen lokalitet za širenje daljnje priče o ruti s obzirom da je smješten u sklopu muzeja koji radi konstantno. Mislim kako su savršeno iskoristili prostor i lokaciju te da je sam Kaštel*

Zrinski kao jedna od lokacija rute važna točka koja je stalno raspoloživa turistima, jer ipak mnogi interpretacijski centri nisu otvoreni u svakom trenutku.“ Gđa. Bukovac smatra kako je savršeno što projekt i dalje traje, jer većina europskih projekata se ostvari, no onda nažalost sve stane, tako da je ovaj projekt primjer jako dobre prakse.

Prvo pitanje odnosilo se na trenutnu turističku ponudu destinacija (Brod na Kupi i Kraljevica) te koji se specifični oblici turizma najviše ističu uzimajući u obzir cjelokupnu ponudu. S obzirom na činjenicu da je Brod na Kupi maleno naselje koje se nalazi na samoj granici sa Slovenijom, smješteno u dolini, to mu omogućuje zaista široku paletu ponuda za turiste i aktivnosti na otvorenom. Zahvaljujući poziciji uz samu Kupu, omogućen je nastanak i razvoj prvenstveno sportskog turizma. Pod sportskim turizmom se ponajprije misli na sve aktivnosti na vodi, poput kanuinga, raftinga i kayakinga. Također, velika je potražnja za hikingom, penjanjem, planinarenjem te naravno, biciklizmom. Gđa. Bukovac naglašava kako je upravo zahvaljujući ravnom terenu koji se nalazi u dolini, uz rijeku Kupu, omogućeno da se takvi oblici turizma mogu razvijati uz skladu sa dobnim skupinama turista i posjetitelja, od malene djece pa sve do umirovljenika. Uz sportski turizam, u Brodu na Kupi njeguje se i kulturni turizam. Naime, u samome centru naselja nalazi se Kaštel Zrinski u sklopu kojega je postavljen stalni postav muzeja te interpretacijski centar. Također, gđa. Bukovac spominje i druge kulturne znamenitosti koje nisu u Brodu na Kupi i nisu uvijek otvorene i dostupne, no može ih se povezati u jednu zajedničku priču, a to su Dvorac Zrinskih u Čabru koji isto ima interpretacijski centar te jedan dio kulturne baštine koji spada pod mjesto Brod Moravice. Naime, oni imaju Etno udruhu Turanj, koja se brine o očuvanju brodmoravičkih starina i zbirki. Te zbirke i baština nisu službeno potvrđene kao kulturna baština, no za ovo područje Gorskog kotara imaju zaista veliku vrijednost. Naime, Etno udruha Turanj u suradnji sa Primorsko-goranskom županijom usko surađuje i financira događanja. Upravo na taj način se može pronaći česta ponuda izleta i vođenih ruta koje spajaju Brod na Kupi sa Brod Moravicama. Gđa. Bukovac naglašava kako je takva ponuda spoj štovanja kulturne baštine i očuvanja tradicije te se time potiče briga o povijesti od padanja u zaborav.

Gđa. Mateševac Skočilić, za destinaciju Kraljevica odgovorila je da najveći dio turističke ponude u destinaciji odvija u ljetnim mjesecima. Gledajući prema specifičnim oblicima turizma, najviše se ističe kulturni turizam jer imaju nekoliko snažnih nositelja baštinske priče Kraljevice, pritom se tu misli na Dvorac Nova Kraljevica i Stari grad Zrinskih koji je uz pomoć projekta „Povežimo se baštinom“ dobio kompletnu renovaciju Gornjeg kaštela, odnosno njihove ljetne pozornice. Oba lokaliteta su obnovljena kroz europske projekte i zaista su u funkciji lokalne zajednice i samog turizma destinacije. Kroz ostatak godine trude se ponuditi

programe koji su više namijenjeni lokalnoj zajednici. Iz toga se može zaključiti kako Kraljevica živi kroz cijelu godinu što se tiče same ponude, sadržaja i aktivnosti za odrasle i djecu. Uz kulturni turizam, veliki fokus su stavili na outdoor turizam i programe. Pošto je Kraljevica dio riječkoga prstena, zajedničkim snagama se tako nastupa kroz projekt „*Rijeka Outdoor*“. Uz to i Turistička zajednica Kvarnera potiče na projekt „*Kvarner Outdoor*“, odnosno na označavanje unificiranih biciklističkih i hike staza. U tom kontekstu, u pred i posezoni veliki je fokus na programe „*Hike & bike*“. Konkretno su osmišljene dvije nove pješačke staze u Kraljevici, koje su u funkciji i temeljem kojih se organiziraju vođene ture. U ponudi su se nedavno pronašle i organizirane šetnje vlasnika i njihovih ljubimaca. Međutim, ljetna ponuda bazira se na zabavnim programima, na manifestaciji „Leto va Kraljevici“ i „Kraljevačko kulturno leto“ koja je manifestacija unutar manifestacije. Tim manifestacijama se objedinjavaju kulturni i umjetnički programi – predstave te koncerti manje komercijalne glazbe. Program traje dva mjeseca, od kraja lipnja do kraja kolovoza i odvija se najvećim dijelom u prethodno spomenutim spomenicima kulture. Uz prethodno, u Turističkoj zajednici se tijekom godine vežu uz određene datume i manifestacije na nekoj regionalnoj i državnoj razini u koje se rado uključuju. Riječ je o manifestaciji Noć tvrđava i Noć muzeja. Uz to, obilježavaju Dan žena, Svjetski dan turizma te se uvijek vezuju uz neko srednjovjekovno događanje koje najčešće održavaju krajem godine i koje povezuju uz obljetnicu smrti Ane Katarine Frankopan. Kada bi se to sumiralo, grad Kraljevica najviše ističe kulturni, outdoor i zabavni turizam.

Drugo pitanje bilo je vezano uz broj zaposlenih na ruti, radno vrijeme centara te načine financiranja. Interpretacijski centar Brod na Kupi nema zaposlenika na samoj ruti i u sklopu centra. Zaposlenici koji su tamo stalno zaposleni su svi djelatnici muzeja. Zaposleni su gđa. Bukovac, kustosi i studenti. Gđa. Bukovac obnaša posao više voditeljice marketinga, dok kustosi rade na obilascima i stručnim vodstvima. Kada se govori o centru i ruti, sve poslove vezane uz to obnaša gđa. Bukovac koja kaže sljedeće: „*To je sve zbog toga što to volim raditi i što znam više o samoj povijesti Frankopana, o ruti, o povijesti mjesta. Ja jesam certificirani interpretator, no ja sam zaposlena kao viši voditelj marketinga u sklopu Prirodoslovnog muzeja, sve drugo što radim je jer to zaista volim i uživam u tome. Radim interpretacijske šetnje, sve događaje koji se odvijaju u muzeju, pripremam igre koje su vezane uz Frankopane, npr. memori koji se sastoje od piktograma, križić kružić koji su preoblikovani u kruna i lav, različite igre sa jednostavnim matematičkim zadacima.*“ Radno vrijeme centra je od utorka do petka od 9:00 do 19:00 sati, te subota i nedjelja od 10:00 do 18:00 sati. Studenti rade u popodnevnim smjenama i vikendom. Centar je zatvoren ponedjeljkom, praznikom i blagdanom. Što se tiče samih načina financiranja, nakon istjeka projekta, generalno svi interpretacijski centri ne

dobivaju novčana sredstva od Županije, dobivaju ih isključivo ako ih zatraže za neke troškove, poput nabavljanja edicije slikovnice za njihov interpretacijski centar. Naravno, Županija sufinancira takve troškove, no ono što je njima najvažnije je da ih promovira. Promocija im je vrlo važna jer se uvijek promovira cijela ruta, svi centri te takva vrsta promocija dobro dođe i samom muzeju u Brodu na Kupu. Uvedene su ulaznice za muzej i interpretacijski centar što svakako doprinosi njihovom budžetu.

Gđa. Mateševac Skočilić iz TZ Grada Kraljevice rekla je kako imaju stalni postav zaposlenih te studentice koje rade kao interpretatorice. Međutim, naglašava kako bi joj idealni postav bio sljedeći: ona kao direktorica TZ Grada Kraljevice, jedna osoba zaposlena u turističko-informativnom centru (TIC-u), jedna osoba zaposlena za Frankopane i studenti koji bi mogli pokriti rad vikendima, praznicima i blagdanima. Radno vrijeme centra je kroz godinu prema prethodnoj najavi, dok u ljetno doba godine, centar radi svaki dan osim ponedjeljka. Naravno, dvorac je uvijek otvoren s obzirom da se tamo nalaze Konoba Fran Krsto Frankopan te uredi Turističke zajednice. Što se tiče financiranja, javlja se problem naplate ulaza u dvorac jer je vlasnik Grad Kraljevica pa je teško pronaći neki način kako da se to riješi. Neko rješenje bi bilo da Grad da na upravljanje Turističkoj zajednici dio dobara. To bi im omogućilo da stave naplatu, da zatim te novce uplaćuju na račun i time stvore neke izvore prihoda, no opet treba paziti jer su Turističke zajednice po samoj definiciji neprofitne organizacije.

Treće pitanje se odnosilo na mišljenje je li pojava Kulturno-turističke rute „Putovima Frankopana“ diverzificirala dotadašnju turističku ponudu destinacije. Gđa. Bukovac rekla je kako smatra da je dolazak Prirodoslovnog muzeja u Brod na Kupu diverzificirao tada postojeću turističku ponudu. Naime, na čak tri kata je muzej donio stalni postav u Kaštel, a dio čega je u samom prizemlju upravo interpretacijski centar. Naglašava kako je pojava cjelokupnog projekta na području županije dovela do velike valorizacije. Iako je Prirodoslovni muzej Rijeka došao 2014. godine u Brod na Kupu i preuzeo upravljanje stalnim postavom u Kaštelu, upravo zahvaljujući projektu Kulturno-turističke rute „Putovima Frankopana“, Prirodoslovni muzej Rijeka je postao jedan od partnera u projektu. To je omogućilo da se uz prijavu samog interpretacijskog centra, prijavi i oblikovanje novog muzejskog postava. Prethodno potvrđuje da je svakako turistička ruta doprinijela jednom novom, drugačijem sadržaju u Brodu na Kupu.

Gđa. Mateševac Skočilić također je potvrdno odgovorila na pitanje. Smatra kako je Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“ pozitivno utjecaja na cijelu priču i posebno na grad Kraljevicu. Upravo iz razloga jer je Kraljevica zamišljena kao centar rute, odnosno kao prva i polazišna točka samog istraživanja, čime se najviše ističe bogata duhovna i materijalna baština: „*Za Kraljevicu je to zaista od velikoga značaja i drago mi je što je Kraljevica u povodu*

toga i nezaobilazna točka istraživanja cijele priče, svih izleta i terenskih nastava koji se odvijaju na teritoriju rute. Tako da, za nas je to definitivno snažan nositelj pogotovo jer su „Putovi Frankopana“ dobili svoje mjesto na tržištu i samoj turističkoj ponudi te je projekt dobio neki rejting. Mislim da je baš zbog toga postigao izrazitu vidljivost. Također, projektom se omogućilo uređenje postava i sadržaja u dvorcu, a dvorac je dobio najveću obnovu u sklopu samoga projekta. Tom obnovom se promijenila cjelokupna vizura grada i same destinacije s kopnene i morske strane te je dvorac zasjao u svojem punom sjaju.“

Četrto pitanje je bilo vezano uz činjenicu da Dvorac Nova Kraljevica uz titulu interpretacijskog centra, nosi i titulu posjetiteljskog centra rute. Gđa. Mateševac Skočilić je rekla kako je prvi uređeni postav rute uređen u sklopu projekta „HERA“ 2016. godine u Dvorcu Nova Kraljevica. Taj prostor je poseban po tome što on jedini na ruti prezentira cjelokupnu Kulturno-turističku rutu. Tema ovog interpretacijskog centra je Urota zrinško-frankopanska koja se vezuje za sam dvorac. Međutim, drugi prostor, tzv. „Visitor centar“ prezentira cijelu rutu, omogućavajući posjetiteljima da upoznaju sve frankopanske posjede, sve kaštele kroz izložbeni stol ili interaktivne sadržaje. Dvorac je zamišljen kao polazišna točka gdje je moguće dobiti jednu kompletnu informaciju o cijelome projektu i ruti.

U sklopu rute održavaju se radionice, druženja i druga događanja. Peto pitanje je bilo koji je ciljni segment posjetitelja, jesu li to individualci, obitelji sa djecom, starija populacija, škole i vrtići te utječu li takvi događaji na sam boravak u destinaciji. Gđa. Bukovac smatra kako održavanje takvih manifestacija ne utječe na sam boravak u destinaciji jer se sve te manifestacije održavaju u sklopu muzeja i smatraju se poznate na nacionalnog razini poput Noć muzeja, Nacionalni dan muzeja, Festival znanosti. Međutim, u Brodu na Kupi se trude u sve te aktivnosti uklopiti nešto što je usko povezano uz interpretacijski centar da ga na taj način više istaknu. Postoje razne druge manifestacije koje održava sam muzej poput nekih dana koji se obilježavaju, primjerice Festival pčela i meda, koji iako je vezan uz muzejski postav, pokušavaju povezati i sa Frankopanima. Također, pridružuju se održavanju nekih povijesnih manifestacija koje objedinjuju kulturnu baštinu. U Brodu na Kupi posebnu pažnju i značaj posvećuju interpretacijskim šetnjama. Tijekom tih šetnji uvijek nastoje educirati kroz interpretaciju, u suradnji sa drugim dionicima u mjestu. Stavljaju naglasak na važnost educiranja o prirodoslovlju i samoj kulturnoj baštini i povijesti Frankopana i Zrinskih. Uz prethodno, veliki trud pridaju i izradi igri kojima dopiru do najmlađe publike i njima čine cjelokupnu šetnju zanimljivijom. Najveći ciljni segment su individualci ponajviše obitelji sa djecom i organizirane grupe preko turističkih agencija. Upravo imajući to na umu, pokušavaju

organizirati za svakoga po nešto, tako da imaju programe za odrasle te manifestacije za djecu. Sve se odvija u isto vrijeme, samo na različitim katovima u Kaštelu.

Gđa. Mateševac Skočilić iz TZ Grada Kraljevice kaže kako su njihove radionice do sada najviše bile posjećene od strane lokalne zajednice i ljudi koji za iste čuju, a da nisu nužno iz Kraljevice. Također, naglašava kako imaju sve više posjetitelja iz Rijeke i Crikvenice. No, kaže kako bi iz Zajednice voljeli da nekada ima i više odaziva na takva događanja. Kaže kako je takav sindrom malih mjesta, odnosno: „*Kada ne radite ništa, ljudi će reći ništa se ne događa, kada se ponude neki programi, bude slab odaziv. Ali jednostavno, ne vodim se time, motiviram se drugim stvarima kroz svoj posao, motiviram se brojem ljudi koji dođu na radionice, nebitno odakle dolaze, no to dokazuje da je netko prepoznao kvalitetu i raznolikost programa*“. Za sada im najbolju skupinu za rad čine žene i djeca. S time da u radu sa djecom uvijek postoji doza rizika jer se ne može znati koliki će biti odaziv, pogotovo kad su radionice u popodnevним terminima kada djeca već imaju neke vlastite aktivnosti tijekom radnog tjedna. U ljeto 2023. godine, uveli su program „*Wine & Art*“, koji može biti i za turiste jer se informacije o takvim događanjima plasiraju po svim njihovim smještajnim kapacitetima. Radionice se generalno ne provode kroz ljetne mjesece, već se njima popunjavaju aktivnosti kroz ostali dio godine.

Za potrebe promocije rute, izrađeni su suveniri. Šesto pitanje vezalo se u prodaju suvenira u interpretacijskim centrima. Gđa. Mateševac Skočilić odgovorila je da nažalost u Dvorcu Nova Kraljevica ne nude suvenire, jer je problem u uspostavi modela plaćanja, odnosno naplate. Takav problem usko se vezuje uz problem naplate ulaza u sam dvorac. Ovakav sustav ipak funkcionira u interpretacijskom centru Brod na Kupi jer spadaju pod muzej pa mogu nabavljati suvenire i prodavati ih u nekom vlastitom trošku. Svi suveniri koji su izrađeni kroz rutu sufinancirani su sredstvima Europske Unije pa se onda samim time ne smiju prodavati, nego se smiju samo dijeliti za neke promotivne i protokolarne dužnosti. Također, dalje naglašava kako bi voljela da kroz neko vrijeme u samome Dvorcu otvore „*castle shop*“ koji bi omogućio prodavanje suvenira koji su izrađeni u sklopu rute. Za sada se ponuda i prodaja suvenira ograničila na dvije lokacije: Guvernerova palača u Rijeci u sklopu Pomorskog i povijesnog muzeja te u interpretacijskom centru Brod na Kupi koji u ponudi ima magnete te vlastitu slikovnicu za djecu „*Puhova družina*“.

Iz godine u godinu, ruta nudi neke nove aktivnosti za turiste i lokalno stanovništvo. Moglo bi se reći da se u različite svakodnevne aktivnosti trude „ubaciti“ zrnice frankopanske povijesti i time dati na važnosti. Sedmo pitanje povezano je uz razvoj novih ideja te na koji način privući širu skupinu turista i domaćeg stanovništva da se više odazovu na događanja. Gđa. Bukovac kaže kako imaju jako puno novih ideja, no problem leži u vremenu, financijskim sredstvima i

nedostatku radne snage. Postoji samo mogućnost nadograđivanja postojeće ponude, no trenutno mjesta za neke nove ideje nema. I dalje veliku ulogu u svemu ima Primorsko-goranska županija zahvaljujući kojoj se vrši promocija i uključivanje svih lokacija i interpretacijskih centara da budu aktivni sudionici u nekim događanjima, predstavljanjima i slično.

Gđa. Mateševac Skočilić kaže kako je to veliki problem malenih destinacija jer npr. lokalno stanovništvo preferira hrvatsku glazbu u ljetnim mjesecima. Kada bi se okrenuli nekoj ponudi za turiste, trebalo bi malo više ići u smjeru popularne strane glazbe. Uz to, kaže: *„Neke moje ideje bile su da se organiziraju besplatne vođene ture na engleskom jeziku za turiste po Kraljevici, samo dok sam sama u Turističkoj zajednici malo mi je to operativno i logistički sve teško za provesti. Također, za tu svrhu trebao bi postojati i transfer iz kampa Oštro ili Uvale Scott do samog centra Kraljevice. Također, ideja je bila da se od sezone 2024., manifestacija „Tira, tira“ promovira izletom brodom koji bi bio besplatan i gdje bi posjetitelji mogli gledati sa morske strane simulaciju tunolova. Uz to, dolazi i gostujuća likovna kolonija iz Njemačke koja donosi internacionalni karakter u sam Dvorac i koja prezentira inozemne nastupe njihovih glazbenika, performanse, izložbe.“*

Iz cjelokupnog rada može se zaključiti kako je Kulturno-turistička ruta vrlo aktivna i inovativna na marketinškom planu: surađuje sa poznatim hrvatskim imenima, ide u korak sa digitalizacijom i online oglašavanjima, kreirala se aplikacija i videoigra. Osmo pitanje povezano je uz problem da i dalje veliki broj ljudi nije čuo za rutu i da nisu svjesni da je dvorac ili kaštel koji se nalazi u njihovom rodnom mjestu bio nekada vrlo važna lokacija Frankopana. Na to pitanje gđa. Bukovac odgovara sljedeće: *„Namjera Primorsko-goranske županije je bila da se tih osam interpretacijskih centara osmisli na način da se poveže povijest Frankopana i mjesto u kojem se nalazi centar. Druga zamisao je bila da taj centar bude dostupan i otvoren te da usmjerava ka svim drugim centrima. Na taj način bi se širila vijest i priča na teritoriju Županije. Upravo u tome se javlja manjkavost. S druge strane, za razumijeti je cjelokupnu situaciju jer centri ne mogu raditi zbog manjka osoblja, nedostatka ulaganja u opreme i u prostorije centra u kojima se pojavljuje vlaga i zastarjelost što je razumljivo s obzirom da su u pitanju kašteli i dvorci.“*

Gđa. Mateševac Skočilić iz TZ Grada Kraljevice kaže da je sigurna kako i dalje postoji veliki broj ljudi koji nisu čuli za samu rutu. I sama se našalila te rekla: *„Ja sam isto prije vozila i prolazila pored kaštela i dvoraca, znala sam za Kaštel Trsat i neke možemo reći „komercijalnije“ i poznatije dvorce i kaštele, no isto kao i većina ljudi nisam obraćala preveliku pažnju. Iako se osvijestio veliki broj građana i dalje mislim da nikad nije dosta promocije. Međutim, ta krovna razina promocije ipak ide sa strane Županije i Odjela za kulturu*

koji predstavlja cijelu rutu. Gledajući svaku destinaciju zasebno, mogu reći da Kraljevica dosta dobro kotira jer se popravio sam branding destinacije kroz raznolikost programa i aktivnosti. “

Deveto pitanje odnosilo se na dolaske posjetitelja, dolaze li na preporuku društvenih mreža ili drugo. Naime, u interpretacijskom centru Brod na Kupi kažu da imaju zaista dobre recenzije na Googleu, jedino su imali jednu lošu recenziju i to ne od posjetitelja, nego od miještana. On se požalio da u interpretacijskom centru imaju premalo toga o samoj povijesti Zrinskih. Gđa. Bukovac mu se obratila i objasnila kako nije moguće imati neke zapise ili predmete iz doba Frankopana kada su nakon Drugog svjetskog rata i nakon kraja obitelji Frankopani i Zrinski svi ti kašteli opljačkani i opustošeni. I osim nekih povijesnih dokumenata koji se mogu pronaći u Arhivu u Zagrebu, ne postoji ništa više. Jedino što se moglo predstaviti bi bile neke replike oružja ili slično, što se onda može povezati sa cijelim srednjim vijekom, nije vezano direktno uz same Frankopane i Zrinske. U interpretacijskom centru naglašavaju odnos Frankopana i Zrinskih prema prirodi i ljekovitom bilju, što je i poveznica između Prirodoslovnog muzeja Rijeka i samog interpretacijskog centra. Što se tiče društvenih mreža, najviše posjetitelja dolazi nakon viđenih objava na Facebook stranicama, jedna je vezana za Prirodoslovni muzej Rijeka, dok je druga vezana za Stalni postav u Kaštelu Zrinski. Imaju i Instagram, no njega kao izvor informacija koriste više mlađe generacije. Služe se i lokalnim medijima poput Turističke zajednice Gorskog kotara pa sve do riječkih medija, kojima šalju objave i na taj način privlače širu skupinu posjetitelja.

Gđa. Mateševac Skočilić iz Turističke zajednice Grada Kraljevice je rekla kako Dvorac Nova Kraljevica sada već ima neku vidljivost, i samim time im se javljaju turističke agencije s željom da ih uključe u njihove itinerare, za primjer je Katarina Line koja se javila s ponudom da ih 2025. godine uključi u svoje programe. Uz turističke agencije, vrlo često ih posjećuju i škole koje dolaze ili samostalno ili preko agencija. Što se tiče radionica i događanja, posjetitelji najčešće dolaze jer su vidjeli objave na društvenim mrežama, posebno na Facebooku i Instagramu. Sada izrađuju novu web stranicu koja će također imati zasebnu rubriku vezanu za događanja i novosti. Također, imaju vrlo aktivnu suradnju sa lokalnim medijima – Ri Prsten, Tunera.info, Novi List, Kanal Ri, Pomorski radio Bakar, Radio Korzo za neka veća događanja te portal Avanture malih okica koji omogućuje PR vezano za događaj „Dječji dani“.

Od velike je važnosti da svi interpretacijski centri imaju dobru međusobnu koordinaciju i suradnju. Deseto pitanje bilo je vezano upravo uz prethodnu činjenicu. Gđa. Bukovac kaže da u Brodu na Kupi uvijek spomenu sve ostale interpretacijske centre i lokacije rute, no najčešće posjetitelji koji dođu kod njih bi radije otišli pogledati nešto što im je blizu, kao što je Dvorac Zrinskih u Čabru ili Dvorac Stara Sušica. Posjetitelji koji ih posjete prvenstveno dođu kako bi

bolje upoznali goranski kraj i povijest, što se savršeno uklapa sa interpretacijskim centrima koji se nalaze u ovom dijelu rute. Također, interpretacijski centar Brod na Kupi usko surađuje sa Centrom za posjetitelje „Velike zvijeri“ koji se nalazi blizu Dvorca Stara Sušica. Od 2023. godine inicirana je jedna vrlo zanimljiva ideja, a to je da s obzirom da dijele istu temu, omoguće posjetiteljima da kupe zajedničku ulaznicu za oba centra i muzej. Ulaznice se mogu kupiti preko aplikacije „Visit Gorski“ i namjenjene su individualnim posjetiteljima. Na ovaj način se omogućuje povezivanje nekoliko ponuđača u Gorskom kotaru koji zajedničkim radom mogu omogućiti posjetiteljima veću mogućnost razgleda i upoznavanja ovog dijela Hrvatske, a samome centru bolju promociju.

Gđa. Mateševac Skočilić odgovara kako je sama poanta cijelog projekta da potiču obilasku jedni drugih, odnosno da se uvijek grupi koja ih posjeti u Kraljevici spomenu i ostali interpretacijski centri sa svojim krovnim temama. Također, kada dođu školu često ih upute na neke druge destinacije rute gdje mogu odraditi izlete koji bi mogli biti zanimljivi mlađoj populaciji, međutim škole često već idu preko nekih agencija i imaju itinerar koji uključuje obilazak nekoliko kaštela. No, važno je da se takve informacije saznaju baš u Kraljevici s obzirom da je centar same rute.

Jedanaesto pitanje usko je vezano uz pogled prema budućnosti i planovima za daljnji razvoj. Gđa. Bukovac kaže: *„Kako ja to vidim mogu reći sa dvije strane: privatne i poslovne. Osobno mi je ruta jako draga i mogu reći da sam se posebno vezala za sve te ljude koji su bili puni entuzijazma i želje za radom. Nastala su nova prijateljstva, novi suradnici, proširili su se vidici. Ja od srca želim da to ide dalje i zaživi još. S druge strane, one poslovne, Primorsko-goranska županija i dalje radi „punom parom“ na ruti, rade puni elana. Zaista se vidi kako to vole. Želim samo da Županija ne pusti taj projekt i mislim da je onda uspijeh zagarantiran. I to ne mislim samo na promociju, nego i na poticanje drugih da sudjeluju u njoj.“*

Gđa. Mateševac Skočilić kaže: *„Znam iz vlastitog mandata u Županiji da je postojala ideja i interes sa razine Karlovačke županije da se projekt proširi i na njihove posjede. Vjerujem da će biti prostora za još neke inovativne momente unutar same rute što dolazi prvenstveno sa razine Primorsko-goranske županije. Mi ćemo nastaviti biti nositelji cijele ove baštinske priče i Frankopana. Nama je za Kraljevicu u ovome trenutku najvažnije smisliti sustav naplate ulaza i prodaje samih suvenira.“*

Na samome kraju intervjua, Gđa. Bukovac naglašava važnost rute i priče o Frankopanima kao povijesnu priču koja je od velike važnosti za cijelu Hrvatsku, ne samo za Primorsko-goransku županiju. Također, smatra kako je ruta dobra podloga za građenje nekih novih turističkih sadržaja i proizvoda.

Gđa. Mateševac Skočilić za kraj intervjuja je rekla: „Projekt je sveobuhvatan i teritorijalno pokriva veliki broj područja. Poanta je da se ruta prezentira na jedan inovativan i suvremen način, da se koriste načela i metode interpretacije baštine, da se posjetiteljima potrudimo predstaviti jednu povijesnu priču koja je možda u startu „suhoparna“ jer nismo svi kulturni turisti, nismo svi motivirani nužno kulturom za dolazak u destinaciju. Iz toga razloga treba se voditi nekim načelima rada da se posjetiteljima priušte informacije i sočni detalji. Treba ih povezati sa pričom na način da ih se poveže sa univerzalni pojmovima kojima se i sami mogu poistovjetiti, kao što su smrt ili ljubav. To omogućava posjetiteljima da se puno lakše poistovjete sa temom.“

Zaključak

Na samome kraju diplomskog rada, može se zaključiti kako je turizam vrlo važan sektor u hrvatskom gospodarstvu. Naime, svake godine se može primijetiti porast broja dolazaka i noćenja turista koji za hrvatske ugostitelje kažu da su vrlo gostoljubivi i ugodni te da se u Hrvatskoj osjećaju sigurno i zadovoljno. Hrvatsku turističku ponudu čini široka lepeza turističkih proizvoda koji spadaju u različite specifične oblike. Jedan od specifičnih oblika turizma koji je tek uzeo maha u Hrvatskoj je kulturni turizam. Taj oblik turizma je u tek u povojima, no zahvaljujući bogatoj kulturnoj i materijalnoj baštini, zasigurno će se kroz par godina razviti na zavidnu razinu, rame uz rame sa drugim specifičnim oblicima turizma.

Jedan od projekata koji naglašava važnost očuvanja kulturne baštine je i Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“. Ruta je osmišljena sa željom da se lokalno stanovništvo osvijesti o vrijednostima vlastite baštine, dok se istovremeno turisti mogu upoznati s kulturnim nasljeđem ovog prostora. Inspiracije rute je život ove velikaške obitelji koja je činila veliki i važni dio hrvatske povijesti te zasluženo dobila važnu poziciju postajući jedan od kulturnih identiteta Hrvatske.

Projekt se odvijao pod budnim okom Primorsko-goranske županije te upravo zahvaljujući njihovom aktivnom angažmanu, zaustavilo se propadanje kaštela, dvoraca i sakralnih zdanja koji su nekada bili pod Frankopanima ili su imali neku poveznicu s obitelji u to vrijeme. Frankopanski objekti su dobili priliku da se na dostojanstven način protegnu u 21. stoljeće. Upravo zahvaljujući kontinuiranoj brizi i očuvanju ovih povijesno kulturnih dobara, ideja je da se uključe u suvremeni život i postanu trajni podsjetnici na jedno bitno razdoblje u hrvatskoj povijesti.

Na temelju informacija koje su dobivene intervjuom, može se zaključiti kako se u obje destinacije diverzificirala turistička ponuda nakon što se uvela turistička ruta. Samim time potvrdila se hipoteza postavljena u uvodnom dijelu rada. Naime, ruta je donijela veliki zamah destinacija prema novim idejama, projektima i programima. Također, može se reći kako su destinacije dobile na prepoznatljivosti i time postavile temelj konkurentske prednosti. Ono što je najvažnije od svega, projekt je doveo do novih prijateljstava, poznanstava i suradnji koje traju i do dan danas.

Bibliografija

1. 100 frankopanskih gradova, <https://frankopanskigradovi.ppmhp.hr/kraljevica/> (pristupljeno 13.5.2024.)
2. Big See, <https://bigsee.eu/kulturno-turisticka-ruta-putovima-frankopana/> (pristupljeno 5.5.2024.)
3. Državni zavod za statistiku, <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58169> (pristupljeno 12.3.2024.)
4. Enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/turizam> (pristupljeno 3.3.2024.)
5. Frankopanski kaštel Krk, <https://www.kastel-krk.com/hr/frankopanski-kastel-krk-povijest.html> (pristupljeno 5.5.2024.)
6. Franjevački samostan Košljun, <https://www.kosljun.hr/povijest-i-znamenitosti-kosljuna/> (pristupljeno 5.5.2024.)
7. Gorski Kotar, <https://gorskikotar.hr/dvorci-frankopana/> (pristupljeno 13.5.2024.)
8. Grad Rijeka, <https://www.rijeka.hr/otvorena-izlozba-upoznajmo-frankopane/> (pristupljeno 5.5.2024.)
9. Gržinić, Jasmina. *Uvod u turizam – povijest, razvoj, perspektive*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2019.
10. Institut za turizam, Nacionalni program – Akcijski plan razvoja kulturnog turizma, Zagreb, 2015., https://mint.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/001_160128-AP_kulturni.pdf (pristupljeno 13.3.2024.)
11. Institut za turizam, TOMAS HRVATSKA 2022./2023. - Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj u 2022. i 2023. godini, Zagreb, 2023., <https://www.htz.hr/sites/default/files/2023-12/TOMAS%20Hrvatska%202022%20-%202023.pdf> (pristupljeno 13.3.2024.)
12. Klarić, Vlasta. „Put prema održivome kulturnom turizmu Hrvatske“, *Stari i novi Zagreb* br. 4 (2005): 35-38. <https://hrcak.srce.hr/file/206010> (pristupljeno 12.3.2024.)
13. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://frankopani.eu/multimedija/tiskani-materijali/> (pristupljeno 5.5.2024.)
14. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://frankopani.eu/o-projektu/> (pristupljeno 30.03.2024.)
15. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://frankopani.eu/nagradni-foto-natjecaj-sakupi-ih/> (pristupljeno 28.04.2024.)
16. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/gradec#pid=4> (pristupljeno 30.03.2024.)
17. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-u-krku> (pristupljeno 30.03.2024.)

18. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-grobnik> (pristupljeno 31.3.2024.)
19. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-ubakru> (pristupljeno 4.4.2024.)
20. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/kastel-trsat> (pristupljeno 31.3.2024.)
21. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/stari-grad-hreljin> (pristupljeno 6.4.2024.)
22. Kulturno-turistička ruta „Putovima Frankopana“, <https://ruta.frankopani.eu/hr/loc/stari-grad-zrinskih-kraljevica> (pristupljeno 6.4.2024.)
23. Ministarstvo turizma i sporta, Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine, Zagreb, 2023., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2023_01_2_18.html (pristupljeno 13.3.2024.)
24. Ministarstvo turizma, Strategija razvoja kulturnog turizma, Zagreb, 2003., <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/2016/Sjednice/Arhiva/73.%20-%201.4.pdf> (pristupljeno 13.3.2024.)
25. Novi List, <https://www.novilist.hr/rijeka-regija/rijeka/predstavljen-frankopanski-kruh-frangipane/> pristupljeno (5.5.2024.)
26. Pomorski i povijesni muzej grada Rijeke, <https://ppmhp.hr/proizvod/magnetni-piktogram-putovima-frankopana/> pristupljeno (5.5.2024.)
27. Povijest, <https://povijest.hr/nadanasnjidan/smaknuti-petar-zrinski-i-fran-krsto-frankopan-1671/> pristupljeno (5.5.2024.)
28. Primorsko-goranska županija, <https://www.pgz.hr/objave/dva-projekta-pgz-u-izboru-za-najbolji-projekt-eu/> pristupljeno (5.5.2024.)
29. Putovima Frankopana - Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji, Primorsko-goranska županija i Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2018.
30. Putovima Frankopana (fotomonografija), Primorsko-goranska županija, 2020., dostupno na: <file:///D:/Downloads/Fotomonografija-web.pdf> (pristupljeno 5.5.2024.)
31. Putovima Frankopana (fotomonografija), Primorsko-goranska županija, 2020., dostupno na: <file:///D:/Downloads/Fotomonografija-web.pdf> (pristupljeno 5.5.2024.)
32. Stari gradovi, utvrde, dvorci i srednjovjekovna kultura, <https://darkoantolkovic.wordpress.com/2015/01/15/kastel-gradec-rovoznik/> (pristupljeno 5.5.2024.)
33. Stari gradovi, utvrde, dvorci i srednjovjekovna kultura, <https://darkoantolkovic.wordpress.com/2017/10/28/stari-grad-hreljin/> (pristupljeno 13.5.2024.)
34. Torpedo, <https://torpedo.media/putovima-frankopana-kaokakao-kreirao-novu-vrhunsku-slasticu-delicianu-inspiriranu-ljubavnom-pricom/> (pristupljeno 5.5.2024.)

35. Turistička zajednica općine Čavle, <https://tz-cavle.hr/sto-raditi/povijest-nasljede/kastel-grad-grobnik/> (pristupljeno 13.5.2024.)
36. Turistička zajednica općine Vinodol, <https://tz-vinodol.hr/kastel-drivenik/> (pristupljeno 13.5.2024.)
37. Turistička zajednica općine Vinodol, <https://tz-vinodol.hr/kastel-grizane/> (pristupljeno 13.5.2024.)
38. Turistička zajednica općine Vinodol, <https://tz-vinodol.hr/kula-u-bribiru/> (pristupljeno 13.5.2024.)
39. UNWTO Tourism Definitions, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284420858> (pristupljeno 3.3.2024.)
40. UNWTO, <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms> (pristupljeno 3.3.2024.)
41. UNWTO, <https://www.unwto.org/tourism-and-culture> (pristupljeno 13.3.2024.)
42. Vukonić, Boris. *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej, 2005.

Popis ilustracija

Grafikoni

Grafikon 1 Noćenja turista u nekomercijalnim objektima po županijama u 2023. godini 10

Slike

Slika 1 Kaštel Gradec	29
Slika 2 Kaštel u Krku.....	30
Slika 3 Franjevački samostan s crkvom Navještenja Marijina - otočić Košljun	31
Slika 4 Kaštel Grobnik.....	32
Slika 5 Kaštel Trsat.....	33
Slika 6 Kaštel u Bakru	34
Slika 7 Dvorac Nova Kraljevica	35
Slika 8 Stari grad Hreljin	36
Slika 9 Stari grad Zrinski	37
Slika 10 Kaštel Drivenik.....	38
Slika 11 Kaštel Grižane	39
Slika 12 Hotel „Kaštel“	40
Slika 13 Kula u Bribiru.....	41
Slika 14 Kvadrac.....	42
Slika 15 Stari grad Ledenice	43
Slika 16 Dvorac Zrinski	44
Slika 17 Kaštel Zrinskih	45
Slika 18 Dvorac Severin	46
Slika 19 Dvorac Stara Sušica.....	47
Slika 20 Manastir Gomirje.....	48

Sheme

Shema 1 Razvoj kulturno - turističke destinacije	17
---	----

Tablice

Tablica 1 Dolasci i noćenja turista u Republici Hrvatskoj	9
--	---

Tablica 2 Motivi dolaska u Hrvatsku	16
--	----